

MARISIA

ARCHAEOLOGIA
HISTORIA
PATRIMONIUM

4

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
2022

EDITORIAL BOARD

Executive Editor:

Koppány Bulcsú ÖTVÖS

Editors:

Sándor BERECKI

Zalán GYÖRFI

János ORBÁN

Szilamér Péter PÁNCZÉL

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Tiberius BADER (Hemmingen, Germany)

Elek BENKŐ, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities (Budapest, Hungary)

Marius-Mihai CIUTĂ, Lucian Blaga University of Sibiu (Sibiu, Romania)

Zoltán CZAJLIK, Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences (Budapest, Hungary)

Ciprian FIREA, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History (Cluj-Napoca, Romania)

András KOVÁCS, Babeş-Bolyai University (Cluj-Napoca, Romania)

Zsolt VISY, University of Pécs (Pécs, Hungary)

CORRESPONDENCE

Muzeul Judeţean Mureş / Mureş County Museum

CP 85, str. Mărăşti nr. 8A, 540328 Târgu Mureş, România

e-mail: marisiaedit@gmail.com

Cover: István KARÁCSONY

The content of the papers totally involve the responsibility of the authors.

ISSN 2668-7232

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CONTENTS

Oliver DIETRICH

Überlegungen zur Datierung und Zusammensetzung des bronzezeitlichen
Handwerkerhorts von Timișoara-Fratelia, jud. Timiș, Rumänien

7

Aurora PEȚAN

Notes regarding the Roman presence in the area of the limestone quarries at
Măgura Călanului

19

Miklós TAKÁCS

Egy párhuzamos világ. A szerb őshonosság-elmélet

35

Adrian Andrei RUSU

Stove tiles from Transylvania (VIII). Medieval stove tiles from the town of Cluj

77

Ilka BOÉR

The Judith and Holofernes Theme on Stove Tiles from the 16th century discovered
in Cluj-Napoca

99

Levente Mátyás SÜKET

Additions to the history of the “Sándor-manor” of Văcărești (Vacsárcsi) – Based on
historical sources and the 2013 archaeological campaign

117

ABBREVIATIONS

139

EGY PÁRHUZAMOS VILÁG. A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLET¹

MIKLÓS TAKÁCS*

„s rendezni végre közös dolgainkat:
ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

József Attila

Serbian historiography has promoted two theories about the presence of the Serbs' ancestors in the southern part of the Carpathian Basin and the northern part of the Balkan Peninsula. The first one, formulated in 1794 by Jovan Rajić was the theory of indigeneity. Its author considered the Slavs, identified with the Serbs, to be the indigenous inhabitants of the region, who had lived there even before the Roman occupation. The other thesis was based on the emergence of Serbs in written sources. Both approaches had a strong impact on the archaeology of the southern Carpathian Basin. While the representatives of the indigeneity hypothesis basically strove to see Old Slavs – or Old Serbs identified with them – in all segments of the Migration Period archeological finds from the Sarmatian period to the so-called Bjelo Brdo culture, those who based their research on written sources, tended to keep count of Slavs in the region only from the Avar period onwards. The doctrine of Serbian indigeneity has been cyclically reformulated, usually at times when Serbian history reached a turning point. A further peculiarity of its research is the focus on archaeological evidence that replaces the initially stressed linguistic and historical (pseudo)arguments. For a short, transitional period after the 2001 regime change in Serbia, it might have seemed that a new, less nationalistic system would be adopted in the medieval archeology of the southern Carpathian Basin. The failure of this process may have multiple reasons, and a sufficient historical perspective is probably needed to objectively assess each of the sub-processes. Proponents of both the indigeneity and Slavic migration theories are represented among the archeologists of Vojvodina. It remains to be seen whether Vojvodina's medieval archaeology will be dominated by the need to solve the real conservation problems of a rapidly deteriorating archaeological heritage system or the need to constantly prove unquestionable theses derived from national mythology.

BEVEZETÉS ÉS FOGALOMMAGYARÁZAT

Dolgozatunkat² egy fogalommagyarázat- miatt alkalmasabb az őshonosság fogalma tal érdemes bevezetni. Annak szemléltetésére, az alábbiakban ismertetendő elgondolás

¹ Dolgozatunk első változatát 2018. november 30-án olvastuk fel Marosvásárhelyen, a XII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencián.

* Takács Miklós. PPKE BTK Régészettudományi Intézet, ELKH BTK Régészeti Intézet, takacs.miklos@abtk.hu

² A szerb őshonosság-tan különböző aspektusait már több dolgozatunkban is elemeztük (TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000 393–414; TAKÁCS 2010, 3–5; TAKÁCS 2011, 215–219, 446–447, 462–463 stb.), átfogó és összefüggő bemutatására azonban mindeddig még nem vállalkoztunk. Alább tehát az akadémiai doktori értekezésben, a délvidéki / vajdasági régészet kutatástörténetéről írott két tanulmányban, illetve egy tudományszerűsítő cikkben már részben ismertetett adatokat tekintjük át, és foglaljuk egy egységes képbe. Úgy véljük egy ilyen megközelítéssel írott tanulmány egy erdélyi

jellemzésére, a szakirodalomban gyakrabban használt kontinuitás fogalmánál.³ Az önnön etnikai közösség őshonosságának a kimondása ugyanis a kiindulópont, ez az idealizált történeti kép alappillére. Annak a kinyilvánítása, hogy az adott közösség ősei etnikai szomszédjaiknál korábban telepedtek meg az adott területen. A kontinuitás tétele pedig mintegy a felépítmény, a felmenő falak rendszere, mondhatni a következmény. Annak a vallása, hogy az önnön közösség tagjai az ősi birtokba vétel óta megszakítatlanul élnek az adott területen. Sőt: az őshonossági tételek többségénél a továbbélés axiomatikus tétele összekapcsolódik annak a kinyilvánításával is, hogy az adott közösség ősei alkották az adott terület lakosságának a többségét. Az őshonosság és az etnikai kontinuitás fogalma tehát jelentéstartalmában egyáltalán nem azonos. Így is azonban, Délkelet-Európában ugyanazon érvelésekben fordul elő. Egy axiomatikus érvényű kijelentés-láncolat két, egymást követő elemeként szokott felbukkanni. Ezen érvelések célzata könnyen kitapintható: az őshonosság, azaz egy-egy adott területen az „ősfoglalóként” való jelenlét hangoztatása az adott etnikai közösség számára a többletjogok kivívásának alapjául kell, szolgáljon, olyan területek esetében is, ahol az adott etnikai közösség – az érvelés megfogalmazásának a pillanatában – csak (e felfogás értelmében: már csak) a lakosság kisebbségét képezte.

Konkrét példákba helyettesítve válnak könnyebben érthetővé az őshonosság tételének a háttérben álló célok és követelések elméleti szintű, és kicsit elvont leírása. Dolgozatunk témája szempontjából azt érdemes azonnal leszögezni, hogy a balkáni térségre kifejezetten

jellemzőek voltak az őshonosság-elméletek. Ilyen elméletek a Balkán-félsziget összes olyan népénél megfogalmazódtak, amelyek értelmisége eljutott oda, hogy törekvéseit újkori értelemben vett nemzetként is meg tudja fogalmazni.⁴ Az egyes elképzeléseket – és így a bennük megfogalmazott történeti érveket is – akkor tudjuk átlátni, ha figyelembe vesszük a vizsgált térség újkori történetét. Délkelet-Európánál, és a délszláv népeknél maradvá: a balkáni térségre a 19–20. században az igen nagy vallási és etnikai sokszínűség, a mozaikos, és egymásba igencsak változatos módon beékelődő települési területek sokasága volt jellemző.⁵ Az adott korszak olyan vallási, kulturális vagy katonai elitek születésének az ideje volt, amelyek a saját közösségük minél nagyobb kiterjedésű etnikai államba szervezésére törekedtek. Általában figyelmen kívül hagyva azt, hogy saját etnikumuk ténylegesen többségi lakosságként él-e, egy-egy adott régióban. A délszláv térség sajátossága, hogy nagynemzeti tehát az adott etnikai közösség összes tagját magába foglaló államok álmának megfogalmazói egyaránt figyelmen kívül hagyták nemcsak a nyelvi, etnikai vagy vallási szempontból idegen közösségeket, hanem saját rokonnépeiket is. A szerb tollforgatók ezt oly módon tették,⁶ hogy e rokonnépeket is egészen egyszerűen szerbnek nyilvánították. A nyelvi szempontból nem rokon népek esetében pedig – ha egyáltalán szóba kerültek – rend szerint az őshonosság-tétele került elő az előjogok történeti vetületű alátámasztása érdekében. A délszláv rokonnépeknél maradvá: időrendi szempontból a nehezebb helyzetben, a Dalmáciában honos, 16–18. századi, horvát érzelmű literátusok voltak.

folyóiratban történő megjelentetése annak következtében is fontossággal bírhat, hogy az alább ismertetendő adatokat mintegy összehasonlítási alapként is fel lehessen használni.

³ Be kell vallanunk, hogy korábbi munkáinkban mi magunk is többnyire a kontinuitás szót használtuk, az őshonosság fogalmát pedig csak ritkán szerepeltettük: TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000, 393–414; TAKÁCS 2010, 3–5.

⁴ E folyamatot átfogóan elemeztük akadémiai doktori értekezésünkben: TAKÁCS 2011, 113–232.

⁵ A Balkán-félsziget újkori történetét és mozaikszerű etnikai viszonyait tárgyaló munkák közül itt csak néhány olyanra utalunk, amelyeket nemcsak helyi szinten (tehát egy-egy nemzeti történetírás keretei között) szokás idézni: STAVRIANOS 2000, 9–11; JELAVICH 1983, 1. köt., 2–7.

⁶ A szerb nacionalizmust, és annak kialakulását elemző, könyvtárnyi irodalomból csak néhány, nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történészi köreiből – idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999, 2. köt., 146–164; RAMET 2006, 39–140. Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlan módon elemzi a szerb nacionalizmus egyes posztulátumait: ANZULOVIC B. 1999.

Nekik, az újlatin nyelvű csoportok „lekörözése” érdekében a Krisztus születése előtti évszázadokig, azaz már a római foglalatást megelőző időkben is a Nyugat-Balkánon élt illírekig kellett visszanyúlniuk.⁷ Annak érdekében, hogy saját népük őshonos mivoltát történetinek látszó érvekkel alátámasszák. A 18–19. század fordulóján megszülető szerb értelmiség a reneszánsz- és barokk-kori horvát történetíróknál talán kedvezőbb helyzetben lehetett volna, ha pusztán az időrendi távlatokat vette volna alapul. A szerb tollforgatóknak ugyanis „csupán” a 9–10. század fordulója, tehát a magyar honfoglalás előtti időkre kellett volna, gondoljanak, önnön népük ősfoglalói mivoltának alátámasztása érdekében. Amikor pedig, a 19. század végén, a millennium előkészületek során, és parlamenti határozattal a 896-os év vált a honfoglalás mintegy hivatalos évévé,⁸ ez lett egyben azon időpont is, amelynek „meghaladását” kellett az őshonosság-tétel iránt elkötelezett szerb törté-

nészeknek megoldandó feladatként önmaguk elé tűzniük.

Tanulmányunk célja: röviden áttekinteni a szerb történetírásban ciklikusan újrafogalmazódó őshonosság elméletet, amely szerint a szerb nép ősei a magyar honfoglalás előtti évszázadoktól, a legvérmesebb esetekben az őskor óta megszakítatlanul élnek „Pannóniában”, azaz a Nagyalföldön, annak is leginkább a déli részén.⁹ A dolgozat következő fejezetében a szerb történeszek-egyház-történészek körében megfogalmazódott őshonosság-elméleteket tekintjük át, megfogalmazásuk kronológiai sorrendjében. A dolgozat harmadik fejezetében bemutatjuk azt, hogyan hatott az őshonosság tétele a kora középkor régészeti kutatására a Kárpát-medence déli részén. A dolgozat végén pedig egy olyan összegzést kívánunk közre adni, amelyben a szerb őshonosság tételét a konkrét adattartalmán túl is értelmezni igyekszünk, egy átfogóbb jellegű tanulság megfogalmazása érdekében.

A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLETEK A TÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN, A KEZDETEKTŐL A 2000 UTÁNI ÉVEKIG

A dolgozat e fejezetében célunk bemutatni azt, hogyan vált a szerbek „pannóniai” őshonosságának a tétele – annak ciklikus újra-, illetve átfogalmazása során – a szerb történetírás egyik számos alkalommal felhasznált hivatkozási pontjává a 19–20. században. Rávilágítva arra, milyen szerepe volt ezen elméletnek a 18. század végétől nyomtatásban is olvasható kolostortörténetekben, vagy az 1848-as szerb mozgalomban, vagy az I. világháborút lezáró, párizsi béketárgyalások során, az 1940-es és 50-es évek fordulóján illetve az 1990-es évek balkáni etnikai háborúiban.

A szerb kutatás közegén kívül kevésbé ismert, hogy a szerbek körében az ortodox szerzetesek voltak az elsők, akik a régészet,

pontosabban egyes régészeti leletek és lelőhelyek iránt érdeklődtek, a régiségek értelmezése során rend szerint a nemzeti szempontot is szem előtt tartva. E tény ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a „pannóniai” szerb őshonosság tételének első megfogalmazásai is a 18. század végéig nyúlnak vissza, és szintén egyes szerb pravoszláv kolostorokhoz köthetők. Az őshonosságra történő első utalások ugyanis az egyes Kárpát-medencei, szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyház-történeti indíttatású kiadványokban fedezhető fel.¹⁰ A 18. század második felétől nyomtatott formában is megjelentek egyes szerémségi vagy bánsági, bácskai pravoszláv monostorok leírásai, jórészt különböző egyházi személyek, így

⁷ Az illír-délszláv kontinuitáselmélet szakirodalmát teljesen téves kiindulópontból, de így is a lehető legnagyobb alapossággal áttekintette: MUŽIĆ 1989, 9–273.

⁸ A honfoglalás „hivatalos” évének megállapításáról lásd: TAKÁCS 2014, 169.

⁹ Jelen dolgozatunk kereteit szétfeszítené a szerb tudományosságban használt „Pannónia” (helyi változatában: Panonija) fogalmának a részletes taglalása. A Kárpát-medence déli részének a kiterjedését, megnevezéseit részletesen elemeztük habilitációs dolgozatunkban: TAKÁCS 2016, 306.

¹⁰ MEDAKOVIĆ 1985, 63–110.

maguk a szerzetesek tollából. E munkák – bár elsődleges céljuknak nem az illető kegyhely történeti, hanem vallási jelentőségének taglalását tartották – rend szerint tartalmazzak történeti áttekintést is. Megállapítható, hogy maguk az egyes kolostorok szerzetesei jószereivel csak elmosódott, és/vagy legendás jellegű ismeretekkel rendelkeztek rendházuk alapításának idejéről és körülményeiről, azt azonban így is a lehető legtávolabbi múltba igyekeztek vetíteni. Különösen akkor, ha az alapítás nem kötődött egy-egy szentként is tisztelt személyhez, pl. a 15–16. században a Magyar Királyság főnemesi ligáiban is fontos szerepet játszó Brankovics-család egyes tagjaihoz.¹¹ Egy-egy kolostor ősi alapításának a hangsúlyozásának a háttérben birtokvédő megfontolások is állhattak. A török kori privilégiumokat és birtokadományokat nem ismerték el az Oszmán birodalom kiűzése után kialakított Határőrvidéken, illetve a visszaállított vármegyékben¹² berendezkedő osztrák vagy magyar hatóságok, így csak azok a kolostoralapítások és birtokadományok tulajdonjoga volt biztos, amelyeket az oszmán-török hódoltság előtti időkig vissza lehetett vezetni. A középkori Magyar Királyság korában történt alapítás kinyilvánítása csak az egyik lehetőség volt, ilyen hagyomány a bácskai Kabol (szerbül: Kovilj) monostoránál regisztrálható,¹³ de már ekkor megfogalmazódott az is, hogy egyes szerb kolostorok alapítása már a magyar államalapítás előtt megtörtént.¹⁴ Egy harmadik lehetőségként pedig annak is maradt nyoma a szerémségi kolostorokat bemutató nyomtatványok egy részében, hogy a történetüket papírra vető pravoszláv szerzetesek – a valós viszonyokkal szöges ellentétben – nemcsak

önnön egyházuk ősi, török-kor előtti eredetéről voltak meggyőződve, hanem arról is, hogy a Szerémség a középkorban valamilyen formában a szerb állam részét képezte volna.¹⁵ A végkövetkeztetés pedig túl kellett, hogy mutasson az egyes kolostorok fiktív történetén. A kolostortörténeti művek szerzői ugyanis nemcsak önnön rendházuk ősi mivoltáról voltak általában meggyőződve, hanem magától értetődő tényként kezelték a magyarországi szerbség autochtonitásának a gondolatát, és az első foglaló ebből következő státusát és előjogait.

Jovan Rajić (1726–1801) volt az első, szerb nemzetiségű történész, aki 1794-ben átfogó szinten megírta a szerbek őstörténetét, az egyes délszláv népek történetét bemutató, monumentális, többkötetes összefoglalásában.¹⁶ Az összefoglaló mű világos utalásokat tartalmaz arra nézve, hogy írója több korabeli szlavista dolgozataiból kompilálta össze munkájának őstörténeti fejezeteit. Dolgozatunk tematikája miatt nemcsak e tény emelendő ki, hanem az is, hogy Rajić, a kaboli (sz.: Kovilj) szerb pravoszláv kolostor házfőnökeként első kézből juthatott hozzá azokhoz a kolostorleírásokhoz, amelyekben a szerbek ősfoglalói mivoltának a tétele tényként szerepel. Rajić nemcsak a kora szlavistái által összegyűjtött valós vagy látszólagos érvekre, így a különböző helynevekben felfedezett szerb népnévre hivatkozott, hanem az antik auktorok munkáit is az őshonossági tan szolgálatába állította. Egy hatalmas ívű történeti koncepciót vázolt fel, megtalálva a szlávok őseiről szóló utalásokat Hérodotosztól kezdve, számos további antik auktoron át, egészen a késő bizánci történetírókig. Tette ezt oly módon, hogy a szlávokat, pontosabban a velük

¹¹ A Barankovicsok megismeréséhez máig egy 19. század végén írott tanulmány képez egy jó kiindulópontot: PESTY 1877, 51–65. A szerb történetírásból Momčilo Spremić munkássága emelendő ki. Számos elemzéséből egy összefoglaló munkát emeltünk ki: SPREMIĆ 1994.

¹² Ne felejtjük el: a Szerémség egésze és a Bánság egy el nem hanyagolható hányada egészen a kiegyezésig határőrvidék maradt, ahol egészen a 19. század utolsó harmadáig nem alakult újjá a vármegyerendszer. Lásd erről: VANÍČEK 1875; SZENTKLÁRAY 1879–1882; KOROKNAI 1974.

¹³ GRUJIĆ 1939, 403; POPOVIĆ 1925, 17.

¹⁴ Az egyes szerb kolostorok alapítási idejéről folytatott elemzéseket-vitákat akadémiai doktori értekezésünkben foglaltuk össze: TAKÁCS 2011, 218–219, 459–460.

¹⁵ Hitelt érdemlőként kezeli e hagyományt POPOVIĆ 1957, 53. Az e tévedésre vonatkozó kitételek cáfolatát akadémiai doktori dolgozatunkban tettük közzé: TAKÁCS 2011, 48, 68. jegyzet.

¹⁶ RAJIĆ 1794, 155.

azonosított szerbeket egy olyan népnek tekintette, amelyek az antik auktorok számos további névvel is felruháztak, így a szerbek ősei az illírekkel, venétekkel vagy a szarmatákkal is azonosak lennének. E történeti koncepciónak mondhatni csak egy szerény következménye az, hogy a római kori Nagyalföldet lakó szarmaták szláv, azaz szerb etnikumúak lettek volna. Rajić nagy ívű koncepcióját akkor értékelhetjük helyesen, ha a megalapozatlan állítások és hibák lajstromozásán túl arra is emlékeztetünk, hogy a 18. század vége a nemzeti-romantikus történetírása kora volt, amikor az egyes szerzők fantáziáját még nem kötötték gúzsba a forráskritika szigorú szabályai.¹⁷

Elégge valószínű, hogy Rajić hatalmas ívű – és a vágyvezérelt gondolkodás egy szép példájának tekinthető – koncepciója csak korlátozott hatást tudott volna kifejteni, az eseménytörténet kevésbé turbulens alakulása esetén. Hiszen e munka 1794-ben szlavenoszerb nyelven jelent meg (nota bene: Bécsben), így azt csak a szerb egyházi értelmiség tudta valóban jól érteni. Jellemző példaként kínálkozik a szlavisztika egyik nagy egyénisége, Pavol Jozef Šafárik (1759–1861) által 1828-ban megjelentetett, összefoglaló munka. Šafárik 1819-től másfél évtizeden volt az újvidéki (sz.: Novi Sad) szerb gimnázium tanára, ahol többek között a történelmet is oktatta. Šafárik újvidéki éveit idején írta meg és adta ki egyik fontos összefoglalását a szlávok eredetéről. Munkája címében is azt hangsúlyozva, hogy egy Lorenz Surowceki nevű szlavista munkáját folytatta.¹⁸ Jellemző tény, hogy Šafárik nem támaszkodik Jovan Rajić összefoglalására, a hiányzó utalások miatt felvetődik a kérdés: egyáltalán ismerte-e azt. Mivel pedig Šafárik munkája német nyelven

jelent meg (nota bene: Budán), ennek gondolatmenete, és nem Rajić tételi váltak ismertté közép-európai szinten. Šafáriknál is az olvasható, hogy a szerb régebbi népnév, mint a szláv,¹⁹ sőt a dél oroszországi térségben, a római korban szarmatákként feljegyzett nép fiai is szlávok vagy szerbek lehettek.²⁰ Azaz a premiszák tekintetében ugyanolyan módon gondolkodott, mint Jovan Rajić. Kettejük nézőpontja közötti egyik lényeges különbség az volt, hogy P. J. Šafárik csak az 5. század második felében, a hun uralom vége után vándoroltatta be a szlávokat a Kárpát-medencébe.²¹

A közép-európai történészek megközelítést Šafárik munkáján túl az is meghatározta a 19. század közepén, hogy Leopold von Ranke a 9. század második felét jelölte meg a szláv szétvándorlás korának, és a szlávok al-dunai megjelenését is erre az időpontra tette.²² Bár e keltezés a későbbi kutatások a 6. század végére – 7. század elejére módosították,²³ Ranke megközelítése mégis iskolateremtőnek bizonyult az antik auktorok önkényes értelmezésének elutasítása miatt. Ranke és követői kritikai meglátásai – azaz az ellenfelei által, a lekicsinylés szándékával bécsi-berlini iskolának nevezett irányzat – egy olyan értelmezési lehetőség első megfogalmazásai, amely már alaposan támaszkodik a forráskritikára, mint a modern történetírás alapvető eszközére. Magyar történészi közegben a szerbek korai középkori, konkrétan 7. századi bevándorlásának általános szintű elfogadása Kállay Bénire megy vissza, aki ezen időpontot közölte általános elfogadottságot kivívó, összefoglaló munkájában.²⁴

Az 1848–49-es év történeti eseményeinek igen nagy szerepe volt a szerb őshonosság-elmélet beágyazódásában. A magyar forradalmi

¹⁷ A forráskritika módszerének a bevezetését a szerb történettudomány Ilarion Ruvarac (1832–1905) munkásságához szokta kötni. E kutató életművét elsőként tekinti át az adott szempont kiemelésével: RADOJČIĆ 1956 193–195. Ruvarac munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította: MARINKOVIĆ 1973.

¹⁸ ŠAFÁRIK 1828.

¹⁹ ŠAFÁRIK 1828, 197–200.

²⁰ ŠAFÁRIK 1828, 92, 192.

²¹ ŠAFÁRIK 1828, 23.

²² Az I. szerb felkelésről megjelent munkájában, pontosabban e munka második, 1844-es kiadásában: RANKE 1844, 1–2. Ez az adat jelent meg műve magyar fordításában is: RANKE 1890, 1–2.

²³ Egyik első korrekció: KÁLLAY 1877, 17.

²⁴ KÁLLAY 1877, 17.

törekvésekkel szembe forduló szerb értelmiség nemcsak fegyveres harcot kezdeményezett,²⁵ hanem önnön származásáról vallott nézeteit is igyekezett minél szélesebb körben kinyilvánítani. A március 15-i forradalom után alakított magyar kormányzattal szembe forduló szerbség 1848 májusában egy olyan nagygyűlést tartott Karlócán (sz.: Sremski Karlovci), amelynek kiáltványában a szerb népet politikai nemzetként definiálta, önálló kormányzatot, valamint egy, a Habsburg-ház fősege alatt álló Szerb Vajdaság megalapítását követelve.²⁶ Követeléseiket egy áltörténelmi érveléssel is igyekeztek alátámasztani – egy sohasem létezett szerb hatalmi központra történt utalással. Dolgozatunk témájától távol vezetne az 1848–49-es szerb mozgalom további követeléseinek a taglalása, a Szerb Vajdaság fogalmára kell koncentrálnunk. Az adott kérdéssel foglalkozó történészek megállapítása szerint a Szerb Vajdaság fogalma a májusi nagygyűlésen jelent meg először.²⁷ A fogalom megszületését Thim József vizsgálta részletesen. Forrásfeltárása szerint a nagygyűlés résztvevői a 15. századi Dél-Magyarországon is birtokossá vált szerb despoták uralmi területeit foglalták össze e néven. Megfelelkezve arról, hogy a despoták Zsigmond királynak hűséget fogadva és mintegy belépve a magyar nemesség sorába válhattak Magyarországon birtokossá. Sőt mi több, a középkori Magyarországon a vajdai cím Erdélyhez kötődött, az erdélyi vajdának pedig a korabeli királyság déli részén egyáltalán nem volt joghatóságuk.²⁸ Azon vágyvezérelt gondolatot pedig, hogy a szerbeknek a magyar honfoglalás előtt lett volna egy Szerb Vajdaság nevet viselő politikai entitása, egy zombori (sz.: Sombor) ügyvéd Aleksandar Stojaković (1822–1993) öntötte először formába. Azon, 1849-ben,

Bécsben kiadott könyvében, amelynek már a címe is a 895-ben eltiport Szerb Vajdaság 1848-as „feltámadásáról” beszélt. Ugyanazt az ígét használva e sohasem volt ország vélt és remélt (újja)alakulására, amellyel a keresztény egyházak, így a szerb pravoszláv egyház is Krisztus feltámadását leírja.²⁹

Az 1849-es év történeti fejleményei mintegy „gondoskodtak” arról, hogy a Szerb Vajdaság gondolata a magyar szabadságharc leverése után sem merüljön feledésbe. 1849. november 18-i pátensével Ferenc József életre hívta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű koronatarományt, amely Magyarországtól független entitássá vált, a Habsburg ház uralma alatt.³⁰ Ennek megfelelően a nagyvajdai (*Großwoiwode der Woiwodschaft Serbien*) címet a császár önmagának adományozta – ez volt titulátúrájának a 13. eleme³¹. A bonyolult nevű, sajátos entitás (nyugodt lélekkel kimondható: látszatentitás) további elemzése távol vezetne dolgozatunk témájától, így csak két tényt emelnénk ki. Első helyen azt, hogy az új koronataromány nem a szerb autonómiát, hanem az adott területek központosított kormányzását szolgálta.³² Így gyakorlati szinten a Szerb Vajdaság életre hívása a Határőrvidéken alig hozott változást, hiszen e területek 1948 előtt is katonai közigazgatás alatt álltak. A pátens kiadásáig Magyarországhoz tartozó vármegyékben viszont megszűnt a megyék joghatósága. A magyart, mint hivatalos nyelvet azonban nem a szerb, hanem a német(!) váltotta fel. (*Sapienti sat!*) A másik megjegyzésünk pedig az, hogy a vajdai cím elfogadásával a császár mintegy állást foglalt abban a kérdésben, igaz csak áttételes módon, hogy létezett-e egyáltalán a korai középkorban, a magyar

²⁵ A délvidéki „kisháború” eseménytörténetét összefoglalta: HERMANN 2001, 104–155, 163–172, 233–245, 320–322, 360–366.

²⁶ Az 1848–49-es délvidéki szerb mozgalomról, és az azt elindító májusi gyűlésről magyar nyelven sajnos csak ritkán szokott megjelenni elemzés. Csak néhány pozitív kivétel említhető: THIM 1940, I, 88–94; GYÖRE 1998, 236–237; KEDVES 1998. A nemzetközi szakirodalomból lásd: CLEWING 2005, 260–262.

²⁷ THIM 1940, I, 14–15.

²⁸ THIM 1940, I, 15.

²⁹ STOJAKOVIĆ 1849.

³⁰ E sajátos entitás egy alapos feldolgozása: WERNI 1981.

³¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Großer_Titel_des_Kaisers_von_Österreich (megtekintve 2019.08.07.)

³² WERNI 1981.

honfoglalás előtt, a Kárpát-medence déli részén Szerb Vajdaság.³³

Az 1860-ban megszüntetett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, illetve az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés 1918-ig levette a napirendről a délvidéki szerb autonómia kérdését, a fiktív történeti előzményére történő hivatkozással együtt. A 19. század utolsó harmadának közepkor-történeti kutatásait több, egymással ellentétes folyamat jellemezte a Kárpát-medence déli részén. Miközben a kiegyezés révén a történeti kérdések iránti igen nagy felpezsdülés volt tapasztalható a délvidéki megyékben,³⁴ és – ami szintén igen fontos – a jórészt amatőr-ként (de korántsem dilettánsként) működő történészek, illetve régészek között nemcsak magyarok voltak, hanem szép számmal németek vagy bunyevácok, a Horvátországhoz csatolt Szerémségben pedig horvátok is. A történeti Magyarországon lakó szerbek egyre gyarapodó humánértelmissége e folyamatot távolságtartással figyelte, saját folyóirataiban pedig a szláv őshonosság tana mellett nyelvészeti érvekkel kardoskodó, nemzetközi szlavisztikai irodalmat kivonatolta.³⁵ A távolságtartó magatartás legfőbb oka, hogy a kibontakozó történeti kutatások nem vették számításba a szerb őshonosság tételét. Nota bene: nemcsak a magyar nemzeti-ségű történészek, hanem a térség többi népcsoportjának a felnövekvő szakember-gárdája, így a Szerémségben a horvátok sem. Az ellenérzések a századfordulón nőttek igencsak nagyra, és e folyamat kibontakozásában mindenképp közre játszott a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának az ünneplése. A szerb humánértelmisség válasza a millenniumi ünnepségekre az ősfoglalói státus felemlegetése volt, lényegében

annak a kinyilvánítása, hogy a szerbek ősei a Kárpát-medence déli részén a történelem hajnala óta jelen vannak.³⁶ A korabeli Magyarországon, illetve Szerbiában élő szerbség körén túl azonban e nézőpont csak nemzetközi szinten talált követőkre: egyes szlavisták körében, első sorban Csehországban.³⁷ Jellemző tény, hogy Margalits Ede 1918-ben kiadott, igen alapos szerb történeti repertóriuma a „szarmát” nép nevééről, illetve őstörténetéről is tartalmaz utalásokat (az őstörténetről csupán egyet)³⁸, viszont a szarmata-szerb/szláv azonosítást taglaló munkák az adott bibliográfiában egészen egyszerűen nem szerepelnek. Miközben Margalits műve nem kevesebb, mint 961 tételben tárgyalja a szerb történelmet elemző műveket.

A szerbek „pannóniai” őshonosságának az elmélete az I. világháborút lezáró Párizs-környéki békék előkészítése során kapott fontos, joggal állítható, minden korábbinál fontosabb szerepet. Az őshonosság-elmélet több, klasszikusnak számító műve íródott az I. világháborút lezáró, Párizs-környéki békeszerződéseket megelőző tárgyalások számára, szakértői anyag gyanánt.³⁹ E művek voltak hivatottak a világháborúból győztesen kikerülő Szerbia, illetve utódja a Szerb-Horvát-Szlovén északi-északnyugati irányú területgyarapításait alátámasztani. A konferencián ugyanis az újonnan alakult SzHSz Királyság oly módon vett részt, hogy küldöttségének része volt egy néprajzi-történelmi szekció, amely igen jelentős szerepet kapott a delegáció javaslatainak a kidolgozásában. Elfoglalt alapállásuk, téves adatértelmezésük azon nyilvánvaló céllal magyarázható, hogy e művek szerzői minél „kerekebb” határokat igyekeztek kialakítani, olyan közegben, amely

³³ A megszüntetést oly módon elemezte, hogy az előzmények vizsgálatát 1690–91-ben indította: HASSELSTEINER 1976.

³⁴ E kutatásokat a közelmúltban részletesen áttekintettük: TAKÁCS 2018, 411–414.

³⁵ Končar, Simeon M.: Sloveni u Sjevernoj Galiji. Izvod iz Sasinekov rasprave. Javor 17(1890)/16, 249–250.

³⁶ Pál Tibor elemezte azt, milyen hatással volt a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának a nemzetiségekre, és ezen belül is a szerbekre. Csak sajnálhatjuk, hogy e tanulmány teljes terjedelmében csak szerb nyelven jelent meg, magyarul nem: PÁL 1997, 303–309.

³⁷ Így a századforduló évtizedeiben már publikáló Lubor Niederlénél: NIEDERLE 1894, 40–55; NIEDERLE 1911–1927

³⁸ MARGALITS 1918, 878.

³⁹ A magyar szempontból fontosabbak: CVIJIC ET AL. 1919; RADONIC 1919a; RADONIC 1919b; STANOJEVIC 1919. A Párizs-környéki békék számára írott propagandamunkák katalógusa: NN A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library. Stanford University Press, Stanford University, California 1926

állításai helyességét nem tudta (vagy akarta!) ellenőrizni.⁴⁰ Ha e munkákat, hibáik és téves értelmezéseik lajstromozásán túl, egy általánosabb szinten igyekszünk értékelni, azok leginkább egy tendencia lenyomataként írhatók le. Annak szemléltető eszközeiként, milyen fordításokat okoz az, ha egy magasztosnak kikiáltott cél megvalósításához a múltat is „szolgálatba állítják”. Dolgozatunk témájához négy mű kapcsolódik: Jovan Radonić⁴¹ (1873–1956) a Bácskáról,⁴² a szerb békeküldöttség öt tagjából álló szerzőcsoport⁴³ pedig a Bánságról írt egy-egy rövid összefoglalást. Továbbá, mind Stanoje Stanojević (1874–1937), mind pedig Jovan Radonić is áttekintette a magyar-szerb kapcsolatokat, illetve a középkori Magyarország történetét, szerb szemszögből.⁴⁴ A négy mű közül a két kapcsolattörténeti tartalmaz nagyobb ívű történeti elemzést, negatív hangúlyokkal, az elnyomás hosszú korszakaként ismertette a magyarországi szerbek történetét. Dolgozatunk tematikájából arra kell hangsúlyosan utalni, hogy Radonić művében tényként szerepel a szerb őshonosság tétele, valamint a déli szlávok 5. századi bevándorlása.⁴⁵

Minden kétségen felül áll az a tény, hogy a szerb őshonosság-tétel sajátos fejlődésében is új korszak kezdődött a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) korában. A két világháború közötti időszakban többirányú folyamatok tapasztalhatók az immár hivatalosan is Vajdasággá vált területen, a Kárpát-medence déli részében. Az új állam legészakibb részén élő szerb értelmiség feladatának érezte önnön történelmének a feltárását a „pannóniai” térségben. Azon, számos alkalommal újrafogalmazott tétel jegyében, hogy a szlávokra utaló történeti és régészeti nyomokat 1918 előtt lekicsinyítették, kutatásukat mellőzték, sőt – egyes szerzők szerint – ezeket el is titkolták.⁴⁶ A szerbek „pannóniai” történelmi múltjának feltárására irányuló törekvések központjává Újvidék (sz.: Novi Sad) vált, talán annak következtében is, hogy ebben a városban székelt 1861 óta a legfontosabb szerb kulturális egyesület, a Szerb Matica (Matica srpska). Így egyáltalán nem volt véletlen az, hogy Újvidéken alakult meg, 1928-ban az ilyen kutatások összefogását célul kitűző Újvidéki Történelmi Társulat⁴⁷. Igencsak jellemző, hogy e társulat periodikájában főként

⁴⁰ E béketárgyalások e szekciójának a munkáját a közelmúltban Papp Árpád tekintette, a következő címmel: „A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata.” PAPP 2013.

⁴¹ Jovan Radonić történész életművének sajátos aspektusait akadémiai doktori értekezésünkben elemeztük: TAKÁCS 2011, 211, 403–404.

⁴² RADONIĆ 1919a.

⁴³ CVIJIC ET AL. 1919.

⁴⁴ RADONIĆ 1919b.

⁴⁵ RADONIĆ 1939, 128.

⁴⁶ Jellemző adalék, hogy a „folyosói beszélgetések” szintjén még a 20. század végén is evidencia értékűként kezelt háttérbe szorításról alig találni írott megnyilatkozást. Egy-egy ritka kivételként a régebbi szakirodalomból lásd: GARAŠANIN 1955, 170, az újabbról: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 46. Egy további, szintén jellegzetes adalék, hogy a Vajdaság területén zajló régészeti feltárómunka százéves történet az 1980-as évek elején összefoglaló Petar Milošević a szláv régészet e fiktív gátló körülményre nem tér ki. Miközben az 1918 előtti kutatómunkát röviden, de a fő erővonalakat pontosan kitapintva tárgyalja: MILOŠEVIĆ 1982–1983, 23. Egy harmadik jellegzetes adalék, hogy a néhai Jugoszlávia tagköztársaságainak a régészetét monografikus szinten áttekinteni igyekvő Predrag Novaković – Petar Milošević munkáját teljesen mellőzve – a szerbiai régészetet 1945-ig bemutatni hivatott fejezetnek csak a legvégén tér ki arra, hogy a leendő Vajdaság területén 1918 előtt igenis voltak regionális múzeumok és bennük olyan muzeológusok is ténykedtek, akik a régészeti örökségvédelem feladatát is ellátták. Egyetlen személyiséget mutat be részletesen: Felix Millekert. Talán annak okán is, hogy nála azonnal kiemelheti német nemzetiségét. A német igazodást alátámasztandó azt is megtudhatjuk, hogy Milleker régészeti tudását „Karl Torma”-tól szerezte, akiben csak a magyar olvasó sejti meg Thorma Károlyt. Mindezek az apró adalékok természetesen jól illeszkednek a könyv egy korábbi kitételéhez, amely szerint 1918 előtt a Vajdaság területe osztrák uralom alatt állt. (NOVAKOVIĆ 2014, 103–104, illetve 103, 103. jegyzet.). Az elmondottak alapján nem lehet vitás, hogy Predrag Novaković elégtelen ismeretanyaggal rendelkezik az adott tárgykörben, és – ami talán még rosszabb – ismerethiányát az 1918 után kialakított, téves történeti toposzokkal igyekszik „behelyettesíteni”. A valós adatokat egy a közelmúltban megjelentetett munkánkban gyűjtöttük össze: TAKÁCS 2018, 405–417.

⁴⁷ Korabeli helyesírással: Istorisko Društvo u Novom Sadu.

18–20. századi tematikájú írások szerepelnek. Annak megfelelően, hogy a két világháború közötti Jugoszlávia történetírása az 1690–91-es szerb bevándorlást (a magyar szakirodalomban újabban meghonosodó nevén⁴⁸: a szerbek nagy kivándorlását) tekintette az adott térség történetében a vízvázalósnak.⁴⁹ Így minden, ami ezen időpont előtt történt egy sajátos előtörténet keretei közé került. Az ettől korábbi eseményeket egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előzményként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.⁵⁰ Nem meglepő tehát, hogy az Újvidéki Történelmi Társulat évkönyveiben nem találni olyan elemzést, amely az őshonosság tanát ne a kinyilatkoztatás szintjén kezelné, hanem újabb adalékokkal, netalán újabb történeti forrásközlésekkel vagy régészeti ásatások leleteivel igyekezne alátámasztani. A népvándorlás-kori régészeti feltárások – alább ismertetendő – 1918 utáni szinte teljes hiányát a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján értekeztek a szlávok, sőt egyes esetekben az ún. ószerbek őshonosságáról.⁵¹ Az e körbe tartozó, legfajsúlyosabb elemzés Prágában jelent meg, a Niederle-émlékkönyvben, 1925-ben, Jovan Erdeljanović tollából.⁵² Ő a helynévanyag szláv eredetű részének az elemzése által igyekezett bizonyítani a szláv megtelepedés elsőbbségét a Bánátban.

A különböző célzatú, egyes esetekben alkalmi történelmi összefoglalások váltak a szerb őshonosság hangoztatásának a terepévé. A kutatás helyzetét igencsak jellemzi az, hogy a leginkább fajsúlyos e munkák közül a Jovan Radonić által jegyzett, 1919-es, a szerb

– magyar kapcsolatokat bevallottan célzatos módon tárgyaló, franciául megjelent áttekintése maradt. Ezt közlik újra változatlan szöveggel, de szerb nyelven 1939-ben, a *Vojvodina* (=Vajdaság) nevet viselő, reprezentatív monográfiában.⁵³ Ez volt a legjelentősebb lépés Radonić munkájának a helyi recepciójában. Az 1919-es megjelentetés nyomán ugyanis az adott munkát első sorban Párizsban terjesztették, és a könyv ismertségét az sem növelte helyi szinten, hogy – amint utaltunk rá – francia nyelven került kiadásra. Végezetül: azt is érdemes leszögezni, hogy az újrakiadás egy olyan politikai légkörben történt meg 1939-ben, a II. világháború előestéjén, amikor a történelmet fegyverként kezelő gondolkodásmód képviselői szerint ismét szükség mutatkozott a történeti érvek “csatasorba állítására”.

A Jugoszláv Királyságot a náci Németország 1941 áprilisában lerohanta.⁵⁴ A Versailles-i békeszerződés által életre hívott ország néhány hét alatt széthullott alkotó elemeire, kormánya kapitulált. A széthullott ország nagyobb részén 1941 nyarától állandósult a belháború. A náci-barát, illetve náciellenes katonai erők olyan háborúi, amelyek a civil lakosság ellen tömeges erőszak is jellemzett. 1945 után e harcokat a hatalom új birtokosainak megfelelő, “népfel szabadító” narratívában lehetett csak tárgyalni,⁵⁵ ennek részletes ismertetése távol vezetne dolgozatunk tárgyától. Egyetlen, alább részletesen tárgyalandó “ideológiai” tényező emelendő csak ki. Az, hogy, a Jugoszláv Kommunista Párt elfogadta és lelkesen vallotta a Szovjetunióban 1941 nyarán kialakított pánszláv igazodást. Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte

⁴⁸ PÁL 1991, 79–89.

⁴⁹ Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnak szánt monográfiája, amelynek első kötete (POPOVIĆ 1939) az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

⁵⁰ lásd pl.: GRUJIĆ 1939; valamint: KAŠANIN 1939.

⁵¹ ERDELJANOVIĆ 1925; IVIĆ 1929, 4–5; POPOVIĆ 1925, 5–19; NIKOLIĆ 1941, I–II., illetve 140–146.

⁵² ERDELJANOVIĆ 1925.

⁵³ RADONIĆ 1939.

⁵⁴ Ismét nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történelmi köreiben – gyakran idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999. 2, 166–227; RAMET 2006, 113–162.

⁵⁵ E narratíva kialakulását, a Josip Broz Tito beszédeiből levezett pártdirektívákat magyar nyelven tekinti át: BÍRÓ 2016, 60–63. A népfel szabadító narratíva pontatlan voltát, sőt csúsztatásait és ferdítéseit veszi számba NIKOLIĆ 2015; e művet recenziójával együtt érdemes értékelni: BAKIĆ 2015.

a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben.

Az 1941 és 1945 között a királyi Jugoszláviában Vajdaságként számon tartott, három régiójára más-más sors várt. A Bácska visszakerült Magyarországhoz, a Szerémség Horvátországhoz, a Bánság pedig jogilag Szerbia része maradt, de német protektorátusként. Az így kialakított politikai keretek a középkorkutatás esélyeit is alapvetően meghatározták. A Szerémség az etnikai háború poklába süllyedt, a Bánságban pedig a német uralom a történeti kutatásnak is gátjává vált. A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában teremődtek meg a középkor elemzéséhez a kedvezőbb keretek,⁵⁶ és e tény igazságértékén az sem változtat, hogy e lehetőséggel e tájon sokkal kevésbé sikerült élni, mint pl. Észak-Erdélyben.

1944 őszén, a náci Németország folyamatos vereségei és a román kiugrás folytán jutott el a szovjet hadsereg a Kárpát-medence déli részébe, az 1941-ben darabjaira hullott Jugoszlávia határaitra.⁵⁷ Az ismét Vajdaság nevet felvett régió 1944 októberének második felében került az előre törő szovjet hadsereg, illetve a szovjetek hátában teret foglaló Tito-partizánok kezére. Ekkor fogalmazódott meg ismét a „pannóniai” szláv vagy szerb őshonosság tétele. A partizánmozgalom révén tömegpárttá vált Jugoszláv Kommunista Párt – a szovjet példának⁵⁸

megfelelően – már a világháború idején elfogadta a pánszláv ideológia egyes posztulátumait – az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett. E szemléletet tükrözi az 1994. október 17-ei Tito-parancs, amely a katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Vajdaságban.⁵⁹ Még határozottabb megfogalmazást nyert a nem-szláv népekkel szemben táplált ellenérzés a katonai közigazgatást gyakorlati szinten vezénylő Ivan Rukavina tábornok által kiadott, 1944. október 22-én közzé tett *Hirdetményében*, amely szerint „a nemzeti jövő és e területek jugoszláv⁶⁰ jellegének megőrzése” teszi szükségessé a nem-délszláv lakosság elleni intézkedések foganatosítását a Vajdaság területén.⁶¹ Magyar nyelven A. Sajti Enikő közölte elsőként azt a cikkrészletet, amely – 1944. október 28-án, tehát hat nappal Rukavina-hirdetmény megjelenése után – e rendelkezés idézett részletét mintegy cselekvési programmá alakította, az új hatalom legfontosabb sajtóorgánumban a *Slobodna Vojvodinában*.⁶² Dolgozatunk témája miatt e szövegben nem az etnikai tisztogatást sugalló megfogalmazásra, hanem az első mondatban lefektetett történelmi posztulátumra érdemes figyelni. Itt ugyanis világosan megfogalmazódik egy kedvelt tétel: az hogy az adott, többnemzetiségű térségben csak „elődeink” (értsd a délszláv népek ősei) rendelkeztek, rendelkezhetnek civilizatorikus képességekkel. Hiszen ők és csakis ők tették lakhatóvá és termővé „Pannóniát” (azaz a Kárpát-medence

⁵⁶ A történelemtudomány területéhez tartozó szakcikkek megjelentetését helyi szinten a *Kalangya* nevű kulturális folyóirat látta el. Az itt megjelentetett tanulmányok többsége a régió 18–20. századi eseménytörténetét elemezte. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve sajnos nem éledt ujja.

⁵⁷ Ebben az esetben is nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történeti köreiben – gyakran idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999. 2, 166–227; RAMET 2006, 113–162.

⁵⁸ Arra a példára utalunk, amely a legrövidebb formában foglalja össze, mit is jelentett a „szlávok” fogalma a szovjet rendszerben: TRETJAKOV–KOZLOV 1967.

⁵⁹ A. SAJTI 1987, 244.

⁶⁰ E szó fordításban még a vajdasági magyar – tehát mindkét nyelvet anyanyelvi szinten ismerő – kutatók körében is tapasztalható bizonytalanság. A „jugoszláv” jelzőt azért választottuk a „délszláv” helyett mert az eredeti szövegben a „jugoslovenski” és nem a „južnoslovenski” szó szerepel.

⁶¹ A parancs szövegének e részletét először idézte A. SAJTI 1987, 244. A szöveg értelmezésére azonban csak Cseres Tibor vállalkozhatott, a rendszerváltás után kiadott könyvében: CSERES 1991, 102.

⁶² A. SAJTI 1987, 244. „Az idegen elemek tíz és százazrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra (...) arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. (...) A nép érzi, hogy (...) szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják Bácska jugoszláv jellegét.”

síkvidéki részeit) – legalábbis a hivatkozott felfogás szerint.

Több, egymás eltérő tendencia határozta meg a korai szerb történet, és ezen belül is a szerb őshonosság-tételének a kutatását az 1945 és 1991 közötti években, azaz a titói Jugoszlávia idejében.⁶³ Első helyen a megváltozott közpolitikai, a korban használt szóval: ideológiai környezetre kell utalni. Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan Jugoszláviában is a hatalomra került kommunista párt határozta meg a tudomány és a kultúra minden aspektusát, különösen az 1945 utáni első években.⁶⁴ Fentebb már említettük, hogy a sztálini Szovjetunió – amelyhez Jugoszlávia 1948 nyaráig igazolódott – a II. világháború éveiben (konkrétan Moszkva 1941-es ostromától) hangsúlyos ideológiai hivatkozási ponttá tette a pánszlávizmust.⁶⁵ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a titói Jugoszlávia kezdeti, Sztálin-hű korszakában hangsúlyosan jelen volt a pánszlávizmus orosz változata. Egy olyan tan, amely szerint a koraközépkori Kelet-Európa egy egységes „szláv világ” volt, hiszen a korai középkorban elsősorban szlávok éltek az Ural és az Alpok nyugati szélé, illetve a Rajna közötti nagytájon.⁶⁶ A pánszláv felfogás elfogadása egyben azt is jelentette, hogy e hatalmas a térségben az összes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott. A jugoszláv pártideológia sajátossága, hogy az 1948 nyarán lezajlott Tito-Sztálin szakítás⁶⁷ után sem kerültek ki azonnal a pánszláv tanok a „fegyvertárból”, hanem sokkal inkább bővültek. Első helyen egy szlovén régész, Josip Korošec (1909–1966) nyelvészeti alapokon álló fejtegetésére

kell utalni. Korošec a Duna-mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként, az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett, a szovjet régészet primátusát csökkentendő.⁶⁸ Mondani sem kell, hogy e megközelítés igencsak kedvezett annak, hogy ismét érvényre jussanak a Jovan Rajić által megfogalmazott tételek – az illírek, venétek és szarmaták szláv azonosítása, valamint a szláv jelenlét hangsúlyozása „Pannóniában” a Kr. utáni 1. évszázadtól. Korošeccel párhuzamosan egy nyelvészeti tanulmány is megjelent a szerbek „pannóniai” őshazájáról. Szerzője, Ivan Popović (1923–1961) a dialektológia (azaz az egyes szerb nyelvjárások összehasonlító elemzése) alapján vélte igazolhatónak e tételt.⁶⁹ Egy további szerző Rajko Veselinović (1912–1987) volt az, aki 1953-ban a szarmata-szerb kontinuitás elméletet részletesen kifejtette.⁷⁰ Az ortodox teológusi és történészi végzettségű Veselinović régészeti leletek kronológiai és kontextuális félreértése és félreértelmezése alapján építette fel érvelését, így munkájával alább, dolgozatunk régészeti fejezetében foglalkozunk majd kicsit részletesebben. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a Duna-vidéki vagy nyugat-balkáni szláv őshaza gondolatához az 1950-es években sem csatlakoztak további, a titói Jugoszlávia területén honos kutatók. Tehát az őshonosság tana már az adott korszakban is mintegy lekerült a kutatandó témák napirendről. Oly módon azonban, hogy részletes és valóban mélyre ható bírálatot sohasem kapott.

A második, szintén alapvető fontosságú tényezőt a belgrádi bizantinológiai iskolaként (Beogradska vizantološka škola) ismert

⁶³ Nehéz feladat olyan összefoglalást találni, amely elfogulatlanul és kellő távlatból tudná elemezni a Tito-kor Jugoszláviáját. Számunkra Misha Glenny összefoglalása nyújtott a legtöbb támpontot, így ezt idézzük, egyetlen irodalomként: GLENNY 1999. 2, 227–234, 243–249, 268–292, 322–333.

⁶⁴ Novak 1948, 391–394.

⁶⁵ A pánszláv ideológia máig alapvető összefoglalása, magyar nyelven: GOGOLÁK 1942.

⁶⁶ E felfogás talán legjobb összefoglalása a Bolšaja Sovetskaja Ėnciklopedija szlávok-címzava alatt olvasható: TRETJAKOV–KOZLOV 1967. Különösképpen instruktív e címszó térképmelléklete, amely szerint e hatalmas térségben csak az Erdélyi-érchegységben nem éltek volna szlávok. (uo. 544. számozatlan térkép). Magától értetődő adottságként kezeli e gondolatvilágot A. L. Mongajt is: MONGAJT 1955, 308–343.

⁶⁷ Új nézőpontból, azaz mind a néhai Szovjetunióban, mind pedig a néhai Jugoszláviában kidolgozott értelmezési sablonokkal szakítva elemzi e történelmi eseményt: PEROVIC 2007.

⁶⁸ KOROŠEC 1958.

⁶⁹ POPOVIĆ 1958.

⁷⁰ VESELINOVIĆ 1953.

kutatóműhely kialakulása jelentette, az 1940-es évek végén. Az iskola Georgije Ostrogorsky⁷¹ (1902–1976) iskolateremtő munkájának volt köszönhető, aki nemcsak saját személyében publikált alapvető összefoglalásokat, illetve meg nem kerülhető elemzéseket a bizánci-szláv, illetve bizánci-szerb kapcsolatokról, hanem – egyetemi oktatóként és akadémiai intézetvezetőként – több nemzedéknyi bizantinológust is felnevelt. Olyan kutatókat, akik a szerbek korai történetének írott forrásait is a forráskritikai szemlélet segítségével tudták áttekinteni. Kigyomlálva mindazokat az önkényes forrásértelmezéseket, amelyek a szerbek korai történetének a kutatását a 18–19. század fordulója óta terhelték. Egyetlen példaként Božidar Ferjančić (1929–1998) munkásságára utalunk, aki összefoglaló munkában áttekintette Bizánc és a déli szlávok történetét. Ő is azonban, feltehetően a korszellemnek adózott, és tett egy engedményt a régi szemléletnek, amikor a Priskos leírásában szereplő 5. századi, dél-alföldi falvak lakosait szlávként határozta meg.⁷² Felvetődik a lehetősége, sőt számunkra ez tűnik a valószínű megoldásnak, hogy a széles szakirodalmi tájékozottsággal rendelkező Ferjančić annak okán fogadta el a Priskos által feljegyzett három szó szláv etimológiáját, mert nem sokkal korábban emellett kardoskodott egy önálló tanulmányban a belgrádi bizantinológiai iskola egy másik tagja, Franjo Barišić (1914–1988).⁷³ Talán egy ilyen megoldás mellett szólhat az is, hogy Ferjančić munkája további részében mintegy relativizálni igyekszik önnön állásfoglalása súlyát az által, hogy a szláv csoportok mozgását egy, időrendi szempontból igencsak tág intervallumba, a 2. és a 7. század közé keltezi.⁷⁴ Így műve egy másik pontján már arról írhatott, hogy a szlávok – ebben az esetben már megbízható forrásadatok alapján – a birodalom határait I. Justinos császár (518–527) idejében,

tehát közel száz évvel a priskosi, kétséges említés után érkeztek.⁷⁵ Ferjančić áttekintő művének egy további, tartós érdeme, hogy „csupán” Herakleios császár (610–641) korában kezdi meg a szerbek történetének a tárgyalását, mert a 7. század első fele az a korszak, amelyre már vonatkoztathatóak írott források.⁷⁶

Ferjančić műve e pontján Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* c. munkájának XXXII. fejezetében⁷⁷ szereplő leírás egyik lehetséges értelmezését fogalmazta meg. Az adott helyen egy leírás olvasható arról, hogy a szerbek Herakleios császár idejében bebocsátást kértek a birodalomba, Singidunum (azaz Belgrád) várában. Meg is kapták, délre vándorolnak, de rövid idő múlva vissza is vándorolnak régi, északi hazájukba. *Nota bene*: a forrásban nem szerepel az, hogy a korábbi lakhelyük Singidunum várának közelében lett volna, a Duna északi partján. Tehát e forráshely – amelynek hitelét egyébiránt az utóbbi időben több bizantinológus is kétségbe vonta – egyáltalán nem szól a szerbek Kárpát-medencei lakhelyéről.

Visszatérve dolgozatunk gondolatmenetéhez: a hangsúly-eltolódás harmadik elemére a fentiekben már utaltunk: a Tito-kori Jugoszláviában az 1940-es évek végére kialakult egy olyan helyzet, hogy a korai szerb történelemről leginkább már csak a régészek tudtak új érveket megfogalmazni. Ezen átalakulás hátterében azon felismerés húzódnak meg, hogy csak a régészeti ásatások révén lehet hozzájutni olyan újabb forrásanyaghoz, amellyel a rendkívül csekély adatállományt bővítheti. Miközben a történészek csak a saját korábbi koncepcióikat tudták megismételni. Ez utóbbi példái Dušan J. Popović (1894–1965) 1952 és 1957 között megjelentetett összefoglalásai a bácskai, bánsági, illetve szerémségi szerbek történetéről, településeiről.⁷⁸ Ő ugyanis egyik saját, korábbi,

⁷¹ Munkásságát a bizánci történelem feltárásában talán A. P. Každan mutatta be a legalaposabban: KAŽDAN 1978.

⁷² FERJANČIĆ 1966, 7.

⁷³ BARIŠIĆ 1952.

⁷⁴ FERJANČIĆ 1966, 7.

⁷⁵ FERJANČIĆ 1966, 9.

⁷⁶ FERJANČIĆ 1966, 26.

⁷⁷ DAI 152, 153.

⁷⁸ POPOVIĆ 1952, 3–15; POPOVIĆ 1955, 17–21; POPOVIĆ 1957, 37–56.

már az 1920-as években megjelentetett elemzését⁷⁹ fejlesztette tovább több önálló kötetté, a két világháború közötti időkben megfogalmazottakhoz képest még inkább kombattáns, magyarellenes stílusban. E munkák egy további jellegzetessége, hogy a szerb őshonosság tétele axiomatikus kijelentésként kerül megfogalmazásra, pontos forráshelyekre történő utalás nélkül. (Az őshonossági tételnek mondhatni ez a legállandóbb jellemzője, hiszen Rajić óta éppen a hiányos forráskezelés jellemzi az így nyilatkozó történészek majdnem mindegyikét.)

Ezen előzmények ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1970-es és 80-as évek fordulóján, Belgrádban nem egy történészt, hanem egy neves régészt kértek fel arra, hogy írja meg a szerbek korai történetét az igencsak reprezentatívnek megálmodott történeti összefoglalásban, „A szerb nép történetében”. Jovan Kovačević (1920–1988) magas szinten teljesítette e feladatot.⁸⁰ Benne egyébiránt egy olyan régészt dicsérhetünk, aki szakmai karrierjének nagy részét az avar kori temetők feltárásának és értelmezésének szentelte.⁸¹ A reprezentatív történeti összefoglalásban publikált elgondolása szerint „Pannóniában” (azaz a Kárpát-medence déli részein) csak a Szerémségben és a Bánság déli részén számolhatunk szlávokkal az avar korban.⁸² Úgy véljük ez az alap, amely reális következtetések kiindulópontját képezheti.

Megállapítható, hogy Jovan Kovačević tézise csak igen korlátozott mértékben került befogadásra a szerb történetírásban. Függetlenül attól, hogy azt az adott kor legnagyobbnak tartott népvándorlás-régésze fejtette ki egy reprezentatívnek szánt összefoglalásban. Tulajdonképpen azok sem szoktak e munkára hivatkozni, akik Kovačević nézőpontját, tehát a szlávok igencsak

korlátozott mértékű Kárpát-medencei jelenlétét teljes mértékben, vagy nagyrészt elfogadják.

Az 1980-as évek végén az őshonosság-tétel került ismét fellendülő fázisba, a tragikusba forduló eseménytörténettől egyáltalán nem függetlenül. Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvételével kiteljesedett a néhai Jugoszlávia szétesésének a folyamata,⁸³ megindult az etnikai háború előkészítése, szellemi síkon is.⁸⁴ A politikai cselekvés eszközeivé a nagygyűlések (angolból eredő szerb kifejezéssel: mitingek) váltak,⁸⁵ az ilyen gyűlések résztvevői skandálva utasították vissza a szerb nép történetének „megannyi meghamisítását”⁸⁶ Ilyen közhangulatban kerültek egyre-másra kiadásra az őshonosság tana tárgyában, az önmagukat történészként aposztrofáló, agresszív dilettánsok munkái. A sor élére Olga Luković-Pjanović 1990-ben megjelent munkáját kell tenni.⁸⁷ Nem elsősorban azon tézise miatt, amely szerint a szerb lenne a világ legrégebbi nyelve, hanem sokkal inkább annak okán, hogy mert e kétkötetes könyv egy sajátos gyűjtőszervezetként működött. Számos további dilettáns érezte magát e mű nyomán hivatva arra, hogy hasonló gondolatokat tegyen közzé. Az önmagát Szerb Autochtonista Iskolának (Srpska autohtonistička škola) elnevezők olyan irományokat hoztak létre,⁸⁸ amelyek mind a forráskezelés megbízhatatlansága, azaz a dilettáns, sőt nevetséges helynév-elemzések miatt, mind pedig az elemzés belső logikájának a teljes hiánya miatt mélyen alulmúlják mindazt, amit szerb történészek papírra vetettek, mondhatni Rajićtól az ezredfordulóig. E felfogás hívei ugyanis már nemcsak az őskori vagy ókori Balkán, illetve „Pannónia” vonatkozásában számolnak szerbekkel, hanem velük népesítik be az eurázsiai kontinens nagy részét, Indiától

⁷⁹ POPOVIĆ 1925.

⁸⁰ KOVAČEVIĆ 1981.

⁸¹ Jovan Kovačević életútjáról és a szerb régészetben betöltött szerepéről lásd: POPOVIĆ 1988.

⁸² KOVAČEVIĆ 1981, 124.

⁸³ Magyar nyelven Bíró László ismerteti e folyamatot az összefoglalás igényével: BÍRÓ 2016, 57–60.

⁸⁴ A légkör jellemzésére ismét Misha Glenny munkáját találtuk a leghasználhatóbbnak: GLENNY 1999. 2, 268–292, 322–333.

⁸⁵ Élményszerűen írja le egy ilyen nagygyűlés („miting”) hangulatát: GLENNY 1999. 2, 327.

⁸⁶ E közhangulat hatására, illetve ennek részeként írt történészi munkákat jól jellemezte: SUNDHAUSSEN 2002.

⁸⁷ LUKOVIĆ-PJANOVIĆ 1990.

⁸⁸ ŠČEKIĆ 1994; VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999; JEVĐEVIĆ 2002.

az Ibériai-félszigetig. Már az is üdítő kivételnek hathat, ha e sajátos iskolához tartozó mű címe „csupán” azt ígéri, hogy a szerbekről, mint a Balkán és „Pannónia” ősfoglalóiról fog szólni, a Krisztus utáni 1. és a 10. század közötti időszakban.⁸⁹ Az 1990-es években megjelent dilettáns munkák részletes cáfolatára nézetünk szerint nem érdemes kitérni. Nemcsak annak okán, hogy az e halmazba tartozó, sajátos művek textusa rend szerint nem tartalmaz logikusan felépített érvelést, amelyet tételesen lehetne cáfolni, hanem sokkal inkább azért mert egy neves szerb bizantinológus Radivoj Radić (szül. 1954) egy önálló kötetet szentelt az ilyen művek cáfolatának,⁹⁰ egyben azt is megmutatva milyen mértékben képviselnek elutasító álláspontot a forráskritikát alkalmazó szerb történészek e dilettáns publikációáradattal szemben. Szinte

mondani sem kell, hogy e megsemmisítő kritika sajnos nem eredményezte a dilettánsok vehemenciájának a csökkenését. Azt a tényt is itt kell kiemelni – mintegy további ellenpólusként –, hogy az ezredforduló évtizedeiben, Szerbiában több fontos mű is született a *De administrando imperio* szerbeket említő forráshelyeiről.⁹¹ E munkák jelentős részét azon Tibor Živković (1966–2013) írta, akit korai halála sajnos megakadályozott életműve kiteljesítésében. Egy végső megjegyzésként pedig arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az 1980-as évek végétől, mintegy Jugoszlávia felbomlásának ideológiai előkészítése, és a délszláv etnikai háború szellemi háttérének megteremtése során szinte minden délszláv nép körében akadtak olyan tollforgatók, akik újrafogalmazták az adott közösség ősfoglalói eredetmítoszt.⁹²

A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLETEK ÉS A RÉGÉSZET

A régészetnek egy sajátos és „megkésett” szerep jutott a szerb őshonosság tételének a vizsgálatában, egészen 1940-es évek végéig. A szerb őshonosság tana esetében is egy. a középkor-régészetre általában is jellemző tendenciát kell tapasztalnunk, amely a kelet-közép-európai, illetve észak-balkáni térség régészeti iskoláira igencsak jellemző, különösen fejlődésük első szakaszában.⁹³ E két nagytájon rend szerint nemzeti keretek között alakult ki a középkor régészete, szintén rend szerint olyan időpontban, amikor már létezett az adott nemzet humánértelmissége által megfogalmazott történeti narratíva. Szintén rend szerint e narratíva követését, illusztrálását – vagy, immár egy későbbi fejlődési szakaszban – újabb érvekkel történő alátámasztását tűzte ki a régészet céljának az azt életre hívó, nemzeti érzelmű humánértelmisségek köre. E tények ismertetében nem

csodálkozhatunk azon, hogy az önnön őshonosság tételét hittel valló, 19. századi szerb értelmiség is e tétel illusztrálását és alátámasztását várta volna el a Kárpát-medence déli részén a születő félben levő középkor-régészettől. A szerb nép formálódó értelmiségének a helyzetét az tette sajátossá, hogy e társadalmi réteg a 19. században túlnyomórészt a történelmi Magyarország (saját felfogása szerint a Habsburg császárság) területén élt.⁹⁴ Miközben a történelmi Magyarország területén a 19. század középső harmadában megszülető középkor-régészet egyáltalán nem igazodott a szerb történeti narratívához.⁹⁵ A magyarországi szerbség literátusai kezdetektől fogva gyanakvással viszonyultak a régészeti kutatások eredményeihez, és e gyanakvás csak növekedett az után, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben az egyes délvidéki nagyvárosok (pl. Zombor, Temesvár vagy

⁸⁹ VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999.

⁹⁰ RADIĆ 2005.

⁹¹ Munkásságának gazdag bibliográfiájából itt csak néhány összefoglalást emelnénk ki: ŽIVKOVIĆ 1996, 89–100, és különösen 94–96; ŽIVKOVIĆ 2000; ŽIVKOVIĆ 2002, stb.

⁹² Nemzetközi szinten e nézeteket összefoglalta: BRUNNBAUER 2006, 37–62.

⁹³ Részletesen elemeztük e folyamatot akadémiai nagydoktori értekezésünkben: TAKÁCS 2011, 119, 120, 121, stb.

⁹⁴ THIM 1940, 8–12.

⁹⁵ Az e kijelentést alátámasztó adatokat lásd az alábbi tanulmányunkban: TAKÁCS 2018.

Szeged) múzeumaiban önálló régészeti kutatóműhelyek jöttek létre.⁹⁶ Áthidaló megoldást jelenthetett volna az, hogy az 1826-ban, Pesten(!) életre hívott, Szerb Matica (= *Matica Serpska*, az 1860-as évektől *Matica Srpska*).⁹⁷ nevű szerb közművelődési társaság alakul egy régészeti műhely. Erre azonban nem került sor, az után sem, hogy 1847-ben megalakult a közművelődési társaság keretei között egy, a szerbekhez köthető tárgyi hagyaték őrzésére hivatott intézmény, a Szerb Matica Múzeuma⁹⁸ (korabeli nevén: *Muzeum Matice Serpske*, az 1860-as évektől: *Muzej Matice Srpske*). E múzeum tevékenysége ugyanis egészen 1918-ig nem a régészeti hagyaték, hanem az egyházművészeti tárgyak lajstromozására és/vagy gyűjtésére irányult. E tárgyi anyagnak pedig még elvéve sem akadt olyan darabja, amely a korai középorra lett volna keltezhető. A szerb írástudóknak így a dualizmus korában felfejlődő vidéki múzeumhálózat egy-egy intézménye által folytatott ásatások anyagában kellett volna megjelenniük az őshonosság bizonyítékait. A szerb kutatók többsége azonban az ilyen intézmények munkájában alig vett részt, folyóirataikban is csak nagy ritkán publikáltak. Távol maradásuk okaként pedig, amint ezt a ritka célzások sejtetni engedik, ezen intézmények szlávellenes elfogultságával igyekeztek magyarázni.⁹⁹ Szinte mondani sem kell: az 1918 előtti kutatások módszertani szempontból is jóval gazdagabbak voltak annál, semmint, hogy egy ilyen sommás ítéletet alkalmazni lehetett volna.¹⁰⁰ Természetesen nemzetileg elfogult magyar kutatók is tevékenykedtek a bácskai és bánági tájon az 1918 előtti időszakban. Bizton állítható azonban, hogy a dualizmus-kori régészek többsége az újkori Bácska és Bánág soknemzetiségű

voltát igyekezett meglátni a koraközépkori leletekben is. Így például a kor felfogása szerint kora középkori szláv hagyatékot vizsgált minden olyan kutató, aki 10–11. századi sorost temetőt mentett meg az enyészettől.¹⁰¹ Még tovább jutott a Kárpát-medencei szlávok szerepének hangsúlyozásában Érdujhelyi Menyhért. Ő az *Újvidék* történetéről írott, egyébiránt kiváló helytörténeti monográfiájában az avarok létezését is kétségbe vonta, és teljes hagyatékukat szlávnak minősítette.¹⁰²

A két világháború közötti időszak vonatkozásában a már részben elmondottakat kell megismételni. Az 1918 utáni néhány évben a Kárpát-medence déli részén is lezajlott az „impériumváltás”.¹⁰³ Az adott terület – a Vajdasággá vált Délvidék – a határ új megvonása révén Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től: Jugoszláv Királyság) legészakibb része lett. A pontos körülményeket nem ismerő szemlélő könnyen közelíthet a szerb őshonosság elméletének a kutatástörténetéhez olyan elvárással, hogy az új állami keretek fel kellett lendítsék az adott problematika vizsgálatát. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt: nemcsak a szerb őshonosság megtámogatására szolgáló ásatások indítása maradt el, hanem a népvándorlás-kor egészének a régészeti vizsgálata is visszasüllyedt az 1867-es kiegyezés előtti szintre. Az új hatalom egyetlen kutatási téma: a szerb kolostorok régiségeinek a feldolgozására¹⁰⁴ helyezett hangsúlyt az 1690-es szerb bevándorlást megelőző idők vonatkozásában. A középkori leletek vizsgálatának háttérbe szorítása több tényező hatásával is magyarázható. Az új hatalom tudatosan visszafejlesztette azon, a 19. század végén és a 20. század elején egyesületi keretek között létező vidéki múzeumokat,

⁹⁶ E kutatásokat a közelmúltban részletesen áttekintettük: TAKÁCS 2018, 411–414.

⁹⁷ Alapításának körülményeit ismertette: KUMOVIC 2001, 34–43. Működésének első évtizedeit leírta: MILISAVAC 1986. Honlapja a dolgozat írásának idejében: http://www.vojvodina.com/kultura/html/matica_srpska.htm

⁹⁸ Részletesen elemezte ezen intézmény történetét: KUMOVIC 2001, 48–55.

⁹⁹ E szemlélet kései utóregzései: GARAŠANIN 1955, 170; TRIFUNOVIC 1999–2000, 46.

¹⁰⁰ TAKÁCS 2018, 411–414.

¹⁰¹ Részletesen elemeztük e tényt: TAKÁCS 2018, 411–414.

¹⁰² ERDUJHELYI 1894, 27.

¹⁰³ BÍRÓ 2010, 85–114; A. SAJTI 2010; HORNYÁK 2018, 79–83. Hangsúlyosan a magyar kisebbség szempontjából értékeli az „impériumváltás” eseménysorát: A. SAJTI 2004, 37–43.

¹⁰⁴ Az ilyen kutatások eredményeit összefoglalta: GRUJIC 1939; KAŠANIN 1939.

amelyek kutatói a régészeti örökségvédelmet ellátták. A leépítés klasszikus példjaként a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat zombori múzeuma említhető, amely 1918-ig a Bácska egész területén folytatott gazdag feltárásmunkát.¹⁰⁵ Az új állam északi részében a Szerb Matica újvidéki székhelyű múzeuma lett volna hivatott egy regionális múzeum szerepét átvenni és a régészeti örökségvédelem feladatát ellátni, ez azonban sajnos nem valósult meg – külső és talán belső tényezők miatt is. Külső tényezőként a pénzhiányt kell az első helyre tenni. Azt aényt, hogy a Jugoszláv Királyságban a múzeumok állami támogatása rendkívül alacsony szintje. Belső tényezőként pedig – feltehetően a pénzhiánytól nem függetlenül – az adott intézményen belüli szervezeti hiányosságok, illetve a képzett szakembergárda hiánya említhető.¹⁰⁶ E helyzet következményeit nézetünk szerint egy ténnyel lehet a legjobban jellemezni. A Vajdaságban a két világháború közötti időszakban csupán mintegy fél tucat középkori lelőhelyen folyt leletmentő feltárás. Ha pedig e számból kivonjuk az új muzeológiai intézményrendszerhez csak laza szálakkal kapcsolódó, mondhatni megszállott amatorként tevékenykedő Szasszer Jánost, Luka Nadlačkit, illetve Felix Millektert,¹⁰⁷ és az általuk megkutatott Nagyikinda-, illetve Versec-környéki lelőhelyeket, csupán egyetlen olyan, kelet-szerémségi lelőhely marad, ahol szervezett leletmentő ásatás is folyt. A szerémségi Vojka határában egy avar kori soros temető néhány csontvázas – pontosabb kifejezéssel: korhasztásos rítusú

– sírjai került napvilágra.¹⁰⁸ A munkálatokat a belgrádi Nemzeti Múzeum – korabeli nevein: Művészeti Múzeum, illetve Pál Régensherceg Múzeuma – munkatársai vezették, a leletek közlése és értelmezése is az ő nevükhöz fűződik. Đorđe Mano-Zissi és Mihajlo Purković a Lubor Niederle által lefektetett avaroszláv koncepció¹⁰⁹ jegyében értékelték a leleteket, így a „szerényebb” a mellékletű sírokban szlávokat igyekeztek láttatni.¹¹⁰ Megnyilatkozásuk tudománytörténeti szempontból bírt jelentőséggel. Egyfelől utat mutattak a helyi közegben ahhoz, hogyan lehet az avar kori régiségeket integrálni az őshonosság-elméletbe. Másrészt pedig megnyilatkozás is tanúsítja azt, hogy a szerb régészek milyen élénk figyelemmel kísérték a csehországi, és ezen belül is a prágai régészeti iskola kutatásait.

A vázolt helyzetből következik, hogy a tájegység koraközépkori anyagi kultúrájának egyetlen összefoglalásában, a *Vojvodina* című monográfiában, Borislav Jankulov (1978–1969) még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott támaszkodni a népvándorlás kori anyagi kultúra áttekintése során.¹¹¹ Így munkája mintegy az 1918 előtti vármegyei monográfiák régészeti fejezeteinek¹¹² szerb nyelvű kivonatolásaként is leírható. Sőt, Jankulov a leletanyag csoportosításában is követi az eredeti forrást, azaz a vármegyei monográfiák tanulmányaiban kialakított, korszakokra, illetve kultúrákra bontást alkalmazza, és így – áttételesen Hampel József csoportosítását veszi át és alkalmazza. Új elem, hogy már a Kr.u. 1.

¹⁰⁵ TAKÁCS 2011, 440; TAKÁCS 2018, 55.

¹⁰⁶ MILOŠEVIĆ 1982–1983, 24. szerint a régészeti kutatómunka stagnált a két világháború közötti időszakban. E kijelentéssel ellentétben viszont csak áttételesen ismeri el a régészeti kutatások igen alacsony számát: KUMOVIC 2001, 47. Azáltal, hogy rögzíti a Matica múzeumában őrzött tárgyi hagyaték lassú és rendszertelen gyarapodását.

¹⁰⁷ Felix Milleker három nyelven: németül, magyarul és szerbül publikált. A különböző nyelven írott cikkeiben Felixként, Bódogként és Srećkoként is jegyezte magát. Úgy véljük ennek ellenére is, hogy az a legjobb, ha anyanyelvi formájában adjuk meg a nevét. Milleker életútját összefoglalta: SCHERER 1983.

¹⁰⁸ MANO-ZISSI 1937a; PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941.

¹⁰⁹ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931. Lubor Niederle munkásságának a megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként” tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be: ANTONIEWICZ 1948. Ezzel ellentétben viszont a német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen egy szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle nézeteit: RICHTHOFEN 1923–1926.

¹¹⁰ MANO-ZISSI 1937a; PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941.

¹¹¹ JANKULOV 1939.

¹¹² Lásd pl. REISZIG (é.n.), 28–248; KISLÉGHY NAGY–NAGY (é.n.).

évszázadtól számol szlávokkal – miközben a bekezdést záró lelőhely-felsorolás, avar kori (azaz „avaroszláv”), vagy 10–11. századi (azaz az ún. Bjelo brdo-kultúrához tartozó) temetőket tartalmaz. Tehát a feltételezett jelenlét első öt évszázadát mintegy „lefedetlenül” hagyva.¹¹³ Jankulov összefoglalásában tetten érhető egy – általában csak fészavakból – félmondatokból kikövetkeztethető – alapállás. Bár maga a mű szerzője jó antikváriusi szemlélettel közelít a leletanyaghoz, és minden egyes leletben igyekszik felmutatni azokat az iparművészeti szempontból nézve értékes jegyeket, amelyek az adott tárgyat egyeduralkodó teszik, munkájában mégis egy sajátos távolságtartás tapasztalható az avar régiségekkel szemben.¹¹⁴ A távolságtartás okát a *Vojvodina*-monográfia egy másik tanulmányában, a Petar Skok (1881–1956) által a helynevek etimológiájáról írott elemzésben találjuk meg.¹¹⁵ Az avarok itt török nyelvű népként kerülnek bemutatásra. Ez pedig a történeti nyelvészetben járatlan olvasó oly módon fordíthatta le, hogy az avarok az oszmán-törökökkel voltak azonos származásúak. A szerb közegben pedig egy ilyen azonosítás eleve egy negatív értékítéletet jelentett, mert az oszmán-törökök jelentették a „nagy ellenséget” a 14. század vége és a 20. század eleje között. Miközben a gyűjteményes mű más tanulmányai, így mind a Jovan Radonić által jegyzett, és fentebb már utalt történeti

összefoglalás,¹¹⁶ mind pedig a Petar Skok által írott nyelvészeti elemzés szilárdan kiáll a szerb őshonosság tana mellett.¹¹⁷

Az 1941 és 1945 tavasza közötti korszakot a titói Jugoszlávia történetírása az antifasiszta, harc, a népfelszabadító háború idejeként tartotta számon.¹¹⁸ E megközelítésből az következne, hogy a Kárpár-medence déli szélének három régiójában ezen időszakban nem folyt régészeti kutatómunka, kiváltképpen terepmunka nem! Ez azonban sem a Bánságra, sem pedig a Bácskára nem igaz. Mindkét tájegységben történtek középkor-régészeti feltárások,¹¹⁹ sőt a Bácskában az egyik legfontosabb templom- és temetőfeltárás, a Zenta – csestói is ezen időszakban folyt.¹²⁰ A bácskai régészeti kutatásokat annak okán is érdemes számon tartani, mert ekkor jelent meg a régió középkor-régészeti kutatásainak a feladatait elsőként összefoglaló mű. E célokat Banner János (1888–1971) foglalta össze egy 1942-ben írott, még a szakemberek számára is jórészt ismeretlen munkájában. A *Régészeti feladatok a Délvidéken* címet viselő cikk egy olyan, jól átgondolt koncepció jegyében íródott, amelynek a középkori vonatkozású célkitűzései – a népvándorlaskor történeti kérdéseinek a tisztázása, a magyar-szláv viszony vizsgálata, illetve a középkori településhálózat rekonstrukciója – manapság is vállalható, sőt vállalandó feladatok.¹²¹ Dolgozatuk

¹¹³ JANKULOV 1939, 87–88.

¹¹⁴ JANKULOV 1939, 86–87.

¹¹⁵ SKOK 1939.

¹¹⁶ RADONIĆ 1939.

¹¹⁷ SKOK 1939.

¹¹⁸ E narratíva pontatlan voltát, sőt csúsztatásait és ferdítéseit veszi számba NIKOLIĆ 2015. E művet recenziójával együtt érdemes értékelni: BAKIĆ 2015.

¹¹⁹ A visszacsatolt Bácska régészeti örökségvédelmét a Magyar Nemzeti Múzeum látta el, Budapestről. Ilyen keretek között folyt pl. a bácsújfalui (sz.: Selenča) avar máglyalelet hitelesítő feltárása. A nagyobb lélegzetű kutatási projektek szervezésének a helyszíne pedig a szegedi székhelyű Alföldi Tudományos Intézet lett. A Bánságban csak a régészeti örökségvédelmi feladatok ellátása folyt, a belgrádi Nemzeti Múzeum (Narodni Muzej, Beograd) szervezésében, ami konkrétan néhány lelőhely mentőásatását jelentette. Típuspéldaként a Feketető (sz.: Crna Bara) – Prkos nevű lelőhely 1943-as ásatása említendő, ahol őskori település részletét, illetve 10–11. századi sírokat sikerült feltárni: Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957), 199–218, és különösen 202. Az őskori leletek közlése, a 10–11. századi temető rövid említésével, A temető közlése: STANOJEV 1989, 129–130.

¹²⁰ FOLTINY–KOREK 1944–1945.

¹²¹ BANNER 1942. Reprint: BANNER 2004, 150–151. Mivel e szöveg mind eredeti változatában, mind pedig reprintben egy-egy nehezen elérhető folyóiratban látott napvilágot, a középkort tárgyaló bekezdéseit itt újraközzöljük:

„A népvándorlás is átviharzott ezen a területen. Itt előkerülő emlékei még sok történeti kérdés tisztázásához vezethetnek. Talán sikerül tisztázni a régi szlávok és a honfoglalók viszonyát, amelynek megoldása egyik legsürgetőbb régészeti-történelmi kérdésünk, és ott fogja megszólaltatni a leleteket, ahol elhallgatott az oklevelekkel is bizonyítható történelem.

témája szempontjából az is kiemelendő, hogy a szláv-őszerb őshonosság tanának a vizsgálata nem szerepel az e munka által megfogalmazott célkitűzések között. Még olyan formában sem, hogy e tan tételes cáfolatára is szükség lehetne.

Az 1945 utáni másfél-két évtizedben a vajdasági régészet tökéletesen illeszkedett a belgrádi kutatóműhelyekben megfogalmazott célkitűzésekhez, mind a feltárandó lelőhelyek kijelölésében, mind pedig az elemzés prioritásainak a kijelölésében. A középkor vonatkozásában két feladat számított elsődleges fontosságúnak. Ezek: a szláv régészeti emlékek kimutatása és elemzése, valamint az épített örökség (értsd: a szerb kolostorok) állagvédelme és kutatása.¹²² A továbbiakban természetesen a szlávként meghatározott, népvándorlás kori lelőhelyek vizsgálatára fogunk koncentrálni. Érdekes ismét kiemelni, hogy 1948 nyara előtt a titói Jugoszlávia régészetében s szláv emlékek kimutatására irányuló törekvés nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a szerb őshonosság tanának volt a fejleménye, hanem sokkal inkább az ekkor még egységesen működő jugoszláviai régészetet egészét átítató, szovjet sugallatú, pánszláv igazodásnak volt a kifejeződése.¹²³ A szláv emlékanyag fellelésének az igénye miatt kellett tehát megindulnia a Bánátban több telepásatásnak is, 1947-ben. Az egyik helyszín *pancsovai*¹²⁴ (sz.: *Pančevo*) – Ney-téglagyár agyagbányájában folyamatosan bolygatott, avar kori, csontvázas temető melletti, keretszerű keltezéssel a 7–11. századra tehető település területe volt, a másik pedig a *tiszahegyesi*¹²⁵ (sz.: *Iđoš*) határban álló, monumentális nagyságú, őskori földvár. Ez utóbbi helyszín annak következtében esett a választás, mert a földvár sáncokkal lehatárolt, belső területén népvándorlás-kori (a leírás alapján talán leginkább avar koriként értelmezhető)

kerámiát is sikerült gyűjteni. Mindkét lelőhelyen belgrádi régészek ástak, a szövetségi fővárosban megfogalmazott kérdésfelvetések jegyében. Bár mindkét lelőhely esetében, és különösképpen a pancsovai helyszínen, a belgrádi régészek színe-java kivonult, egyik feltáráson sem sikerült olyan leletanyagot kibontani, amely teljes határozottsággal, és a szovjet minta szerint is a szlávokhoz lett volna köthető. Egészen konkrétan fogalmazva: egyik esetben sem sikerült prágai (a korban a szovjet szakirodalomban használt nevén Prága-Korčák) típusú edényeket lelteni, sőt a tiszahégyesi földvárban határozott népvándorlás-kori réteget sem. A két mintafeltárásnak szánt ásatás eredményei olyan, a feltáróik számára nem várt, mondhatni korlátozott, illetve a kutatás kezdetekor megfogalmazott kérdésfeltevés szempontjából nem releváns eredményeket hoztak, hogy feltárás folytatására, illetve a fél évszázada kibontott leletek részletesebb feldolgozására és elemzésére is csak az ezredforduló éveiben került sor!¹²⁶

Fentebb, dolgozatunk történelmi fejezetében már utaltunk arra, hogy az 1948 nyarán bekövetkező Tito-Sztálin szakítás a korai szerb történet kutatását is átalakította. A politikai történet alakulása volt tehát az oka annak, hogy bekövetkezett egy sajátos félfordulat: látványosan háttérbe szorult a moszkvai sugallatú, és egyes szláv népek tárgyi hagyatékát egyetlen, szovjet vezetés alatt álló szláv régészetbe összeszó szemlélet. Helyette, a helyi, úgymond délszláv specifikumoknak kellett előtérbe kerülniük. Fentebb már arra is utaltunk, hogy egy szlovén régész, Josip Korošec az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett a Duna-mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként, a szovjet régészet primátusát csökkentendő.¹²⁷ Fentebb már írtunk Rajko Veselinovićra is, aki 1953-ban

Ez utóbbi kérdés már sajátos nemzeti feladata régészetünknek. Ehhez kapcsolódik a másik, nemzeti szempontból legfontosabb feladat. Az elpusztult középkori magyar falvak és temetőik rendszeres kutatásaira gondolunk, úgy, mint ahogy az a Kecskemét és Gyula környéki, meg a Csanád megyei ásatásoknál történt.”

¹²² Az 1945 utáni időszak kutatási prioritásait akadémiai doktori értekezésünkben tekintettük át részletesen: TAKÁCS 2011, 214–219.

¹²³ E tény talán legszebb szakirodalmi lecsapódása: NOVAK 1948.

¹²⁴ MANO-ZISSI ET AL. 1948.

¹²⁵ GRBIĆ 1950; GRBIĆ 1951.

¹²⁶ RADIČEVIĆ ET AL. 2012; MARIĆ ET AL. 2016.

¹²⁷ KOROŠEC 1958.

lefedtette a középkori telepfeltárások ószerb szemléletű értelmezését, a Kárpát-medence déli részén.¹²⁸ Csak érdekességként említjük, hogy az ószerb értelmezéshez oly módon jutott el, hogy első, 1952-ben megjelent munkájában még ószlávként határozta meg a mozsori lelőhelyet.¹²⁹ A két munka megjelenése közötti időben vált tehát számára vállalhatóvá Jovan Rajić azon gondolata, hogy a szláv és a szerb népnév közül a szerbet kellene a régebbinek tekinteni. Miután már több korábbi munkánkban¹³⁰ is foglalkoztunk a *mozsori* (sz.: Mošorin) objektumok értelmezéséhez és időrendjéhez kapcsolódó nehézségekkel, itt csak korábbi megállapításainkat foglaljuk össze, és egészítjük ki egyetlen helyen. Veselinović arra építette feltevést, hogy a *Bostanište* (másik nevén: *Kuveždin*)¹³¹ nevű lelőhelyen két korszak települési objektumait sikerült kibontani. A Tisza erodálódott magaspartjának a szélén kialakított kis ásatási felszínen néhány Árpád-kori telepjelenség mellett egy olyan többszortatú, a földbe alig mélyedő padlójú ház (6. objektum) maradványai is előkerültek, amelyet a feltáró a szarmata korra keltezett. Ez volt a tényanyag, amelyre Veselinović ráillesztette a szerbek szarmata-kori, azaz Kr. u. 1–3. századi jelenlétének a tételét egy új forrástípusra, a régészeti leletanyagra. Az új értelmezés elfogadtatása érdekében 1953-as dolgozatához egy olyan fejezetet írt,¹³² amely mintegy programadó módon fogalmazta újra az őshonosság tételét. Didaktikus célzattal, mintegy tankönyvi fejezetként íródott fejtegetéséből arról értesülhetünk, hogy az adott topográfiai környezetben csak összserbek élhettek. Annak következtében, hogy e környezet csak és kizárólag az ő életmódjuknak felelt volna meg.

Korábbi munkáinkban Rajko Veselinović szarmata-ószerb kontinuitási elméletét időrendi hibája miatt bíráltuk.¹³³ Veselinović tényleg nagy hibát követett el a többszortatú ház keltezése során: az épület ugyanis egészen biztosan török kori, amint ezt a benne lelt üvegpalack-részlet vagy a gyorskorongolt kerámia is tanúsítja.¹³⁴ Jelen dolgozatunkban azonban azt is le kell szögeznünk, hogy e házmaradvány alapján akkor sem lehetett volna a szarmata-ószerb kontinuitást igazolni, ha a 6. objektum 3–4. századi keltezése megállta volna a helyét. Egy megszakítatlanul lakott, többfázisú település ugyanis ideális esetben sem az etnikai, hanem a települési kontinuitás alátámasztására alkalmas. (Egy település – triviálisan hangzik, de mégis vessük papírra – akkor is lehet folyamatosan lakott, ha lakosságának etnikai összetétele megváltozik.) Továbbá, tényszerűen megállapítható, hogy a mozsori határban feltárt szuperpozíció – akár 3–4. századi, akár 16–18. századi a 6. objektum – nem a településtörténeti, hanem csupán a településtopográfiai kontinuitás bizonyítására alkalmas. Arra tehát, hogy az adott települési helyen többször is megtelepedtek, oly módon azonban, hogy a települési fázisok között évszázados hiátusok is vannak. A Mozsor határában feltárt településrészlet esetében, a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag alapján tehát még települési kontinuitásról sem lehet szó!

Rajko Veselinović elméletének a bemutatását két megjegyzés megtételével szeretnénk zárni. Fentebb már utaltunk arra, hogy Veselinović pravoszláv teológián, illetve – az ószerb-kontinuitáselmélet megalkotásával párhuzamosan – történelem-szakon végezte egyetemi tanulmányait. E körülmény pedig nemcsak a régészeti anyagismeret hiányát kellett, jelentse,

¹²⁸ VESELINOVIĆ 1953.

¹²⁹ VESELINOVIĆ 1952.

¹³⁰ TAKÁCS 1986, 21. 242. jegyz.; TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³¹ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy bár magyar nyelvű tanulmányainkban kötelességszerűen előbb magyarul szoktuk a helyneveket megadni, a dűlőneveket csak azon a nyelven-nyelveken adjuk közre, ahogy azokat az adott közösség használja. A dűlőnevek “államnyelvre” történő fordítását ugyanis egy olyan káros gyakorlatnak tartjuk, amely adott esetben beazonosításukat is megnehezíti.

¹³² VESELINOVIĆ 1953, 6–12.

¹³³ TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³⁴ Az ásatás kronológiai revíziója: STANOJEV 1998, és különösen a 4. illetve az 5. ábra.

hanem a szlavenoszerb nyelv ismeretét is. Így jól tudhatta olvasni Jovan Rajić összefoglaló munkáját, a szerb őshonossági elméletek közös kiindulópontját. Végezetül: tévedése ellenére is tény az, hogy egy bizonyos vonatkozásban Rajko L. Veselinović innovatív szemléletű volt! Már 1952-ben igyekezett rávenni Willard F. Libbyt arra, hogy radiokarbon-módszerrel mérje meg a mozsori faszénderabok korát.¹³⁵ Ismereteink szerint a Kárpát-medence egészének a vonatkozásában itt merült fel első ízben az igény arra, hogy középkor-régészeti ásatás vonatkozásában a ¹⁴C-re alapozott keltezési eljárás bevetésre kerüljön. Talán annak következtében, hogy Veselinovićot már egyes kortársai, így az újvidéki Városi Múzeumban ténykedő Nagy Sándor (1912–1995) is arra figyelmeztette, hogy a többosztatú házból származó kerámia nem a szarmata-korba, hanem a török hódoltság idejére keltezendő.¹³⁶

Fentebb már utaltunk arra, hogy bár Rajko Veselinović „ószerb” elgondolása a szerbiai régészetben nem talált követőre az 1950-es években.¹³⁷ Maga Veselinović is csak egyszer tért vissza e problematikához, 1957-ben.¹³⁸ Az ószerb megközelítés helyett az vált általános gyakorlattá az 1960-as évek közepéig, hogy a népvándorlás kori lelőhelyek szlávként kerültek közlésre, mind az avar kor, mind pedig a 10–11. századi vonatkozásában.¹³⁹ Ezen értelmezés azonban nem a Rajko Veselinović-féle szarmata-ószerb kontinuitási elméleten nyugodott, hanem a Lubor Niederle (1865–1944) által

kidolgozott és Jan Eisner (1885–1967) továbbfejlesztett értelmezési koncepción.¹⁴⁰ A vizsgált korszak vajdasági régészeti szakirodalmában nem találni utalást arra, miért is tekintették megfelelőnek az avaroszláv megnevezést az azt használó szerzők. Így inkább csak sejthető az, hogy – a kor nagypolitikájában uralkodó ideológiai áramlatoknak megfelelően – az 1950-es évek régészei is valósnak tarthatták Đorđe Mano-Zissi (1901–1995) és Mihajlo Purković (1907–1976) már 1941-ben papírra vetett gondolatát. Amely szerint az avar uralom idején a szlávok kellett, hogy jelentsek a „termelő elemet”¹⁴¹. A niederlei-eisneri koncepció elfogadása az adott korszak egy-egy olyan, magyar nemzetiségű régészre¹⁴² is jellemző volt, akiről joggal sejthető: e nézetrendszer nem belső meggyőződésből vallották. A váltás Nagy Sándornál figyelhető meg elsőként, az 1960-as és 70-es évek fordulóján, és az avaroszláv jelző elhagyásában nyilvánult meg a leglátványosabb módon.¹⁴³

Az *óverbászi* (sz.: Vrbas) sírmező átfogó elemzése nyitotta meg Nagy Sándor számára szélesebb horizontú vizsgálatok lehetőségét.¹⁴⁴ Az *óverbászi* temető közleményében így csak egy helyen történik utalás a szlávokra, magát a leletanyagot viszont Nagy Sándor az avar temetők esetében szokásos kérdésfelvetések kontextusában vizsgálja. Tette ezt annak ellenére is, hogy az *óverbászi* temetőnek már 1968-ban megjelent az antropológiai elemzése, amelyben az eltemetetteket Srboľub Živanović teljes

¹³⁵ A levélváltást szó szerint közli: VESELINOVIC 1953, 49. 124. jegyzet.

¹³⁶ TAKÁCS 1986, 21. 242. jegyz.; TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³⁷ Egyetlen szoros kivétellel: a mozsori telep mellett feltárt, 11. századi, soros temetőrészletet Wellenreiter Pál „ószerb” meghatározással közölte: 148–151. Nota bene: ugyanabban a kötetben, ahol a Veselinović-tanulmány is megjelent.

¹³⁸ VESELINOVIC 1957.

¹³⁹ Lásd pl.: WELLENREITER 1952; WELLENREITER 1953; ŠAFARIK 1955; WELLENREITER 1962.

¹⁴⁰ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a; EISNER 1952b

¹⁴¹ PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941. „A szlávok közvetítik a keleti régészeti elemeket nyugatra. Jelentős a részarányuk a Pannon-medence (értsd: a Kárpát-medence – T:M:) aranyművességében. Ők voltak a fő termelő elem.”

¹⁴² Lásd pl.: WELLENREITER 1952; WELLENREITER 1953; NAGY 1956, 163–169; NAGY 1959; NAGY 1960; WELLENREITER 1962.

¹⁴³ A változás már az *óverbászi* temető különböző közléseinek a címéből is kiolvasható. Így az 1950-es és 60-as évek fordulóján írott, éves jelentések címében Nagy Sándor avaroszlávként jellemzi a temetőt: NAGY 1959, 189–192; NAGY 1960. Az 1971-ben kiadott közlemény címében viszont már ugyanő, nem avaroszlávként, hanem kora középkori temetőként írta le a feltárt sírmezőt: NAGY 1971.

¹⁴⁴ E körülményről maga Nagy Sándor beszélt a dolgozat írójának 1983-ban, a Čortanovciban lelt cserépbográcsok értelmezése kapcsán.

egyértelműséggel szlávnak határozta meg.¹⁴⁵ Az óverbázi temető esetében a szláv vonatkozások kiemelése a későbbiekben is csak marginális jelentőségű maradt, egészen az 1990-es évekig. Annak ellenére, hogy ez a bácskai régió egyetlen olyan, avar-kori sírmezője, amelyből egy maszkos, vagy ujjas fibula utánzata, a szaksajtóban gyakran pszeudofibulának nevezett tárgy is napvilágra került.¹⁴⁶ Egy olyan tárgytípus tehát, amely – Joachim Werner 1950-es elemzése nyomán¹⁴⁷ – hosszú évtizedeken át a szláv régészet egyik vezérleletének számított.

Az 1960-as évek közepe után tehát egy olyan átalakulás indult meg, amely nemcsak az ószerb őshonosság tanának a háttérbe szorulását, hanem avaroszláv koncepció hallgatólagos elvetését is magával hozta. Az új irányzat kiindulópontja a néhai szövetségi állam fővárosban, Belgrádban, az un. belgrádi régészeti iskola, sőt egészen konkrétan Jovan Kovačević tudományos életútjának az alakulásában keresendő.¹⁴⁸ Ő ugyanis, az 1960-as évek közepe után egyre jobban kezdett el érdeklődni az avar kor régészete iránt, miközben – feltehetően egy keveset publikáló de Kovačević gondolkodására nagy hatást gyakorló Danica Dimitrijević (1922–2004) révén¹⁴⁹ – a niederlei-eisneri koncepciót is sikerült önmaga számára felülbírálnia. A szemléletváltás jól kitapintható módon a belgrádi régészeti iskola egészének nyugatos orientációjába is beleillett, és ezen átalakulás sajnálatos módon együtt járt a népvándorlás-kori régészet egészének a háttérbe szorulásával. Annak következtében, hogy a nyugati partnerek őskori, illetve római kori lelőhelyek kutatása iránt érdeklődtek, ezek feltárására

sikerült közös kutatási projekteket szervezni. Az 1960-as évek közepén megindult szemléletbeli átalakulás egy következő elemeként a vajdasági régészeti kutatásban is igencsak visszaszorult az 5–9. század, és ezen belül is az avar kor iránti érdeklődés¹⁵⁰ – kivételt csak a vajdasági magyar kutatók, így Szekeres László (1931–1997) és Ricz Péter (szül. 1948) jelentették, akiknek nem csupán mentőátsásként, hanem célzottan is folytak avar temetőfeltárásai folyt ezen időszakban.¹⁵¹ A népvándorlás-kor iránti érdeklődés visszaesése talán azzal is magyarázható, hogy a tartományi fővárosban, Újvidéken élő szerb régészek az új megközelítést talán egy túlon túl belgrádi, azaz a világ felé egyre jobban megnyíló szövetségi fővárosból érkező önfeladó álláspontnak is érezhették. Jovan Kovačevićet oly mértékű szakmai nimbusz övezte a szerb régészetben, hogy évtizedeken át, egészen 1988-as haláláig senki sem szállt szembe a niederlei-eisneri avaroszláv koncepció hallgatólagos elvetésével. Ez azonban korántsem jelentett elfogadást! Erről tanúskodik a *kishegyesi* (sz.: Mali Idoš) avar temetőrészlet közleménye.¹⁵² A kibontott sírokat ugyanis 1976-ban az avaroszláv koncepció jegyében elemezte feltárójuk, Petar Pop–Lazić (1933–2013), a belgrádi székhelyű Szerbiai Történeti Múzeum munkatársa. Egy szóval sem utalva arra, hogy a koncepciót a szerb népvándorlás-kutatás legjelentősebb alakja tulajdonképpen elvetette.

Az 1970-es évek közepétől népvándorlás-kori régészet kutatási lehetőségeit a Vajdaságban. A néhai szövetségi állam más részeihez hasonlóan a Vajdaságban is egyre jobban érezte a hatását egy olyan gazdasági válság, amelynek

¹⁴⁵ ŽIVANOVIĆ 1966–1968, 135, 144.

¹⁴⁶ NAGY 1971, 214, 35. tábla 13.

¹⁴⁷ WERNER 1950.

¹⁴⁸ POPOVIĆ 1988.

¹⁴⁹ Danica Dimitrijević volt az első vajdasági régész, aki elemzéseiben a Vajdaságot a népvándorlás korában is egy soknemzetiségű területnek nyilvánította, a szlávok bevándorlásának idejét pedig különösebb magyarázkodás nélkül is az avar korra tette: DIMITRIJEVIĆ 1969. Munkásságát akadémiai doktori értekezésünkben elemeztük részletesebben: TAKÁCS 2011 195, 216, 242.

¹⁵⁰ A ritka kivételek: STANČIĆ 1980; STANOJEV 1980a; STANOJEV 1980b; BUNARDŽIĆ 1978–1979; BUNARDŽIĆ 1980.

¹⁵¹ Szekeres László és Ricz Péter három avar kori temető is feltárt Bácsstopolyán (sz. Bačka Topola) és környékén. E munkálatokról Ricz Péter számolt be egy sor éves jelentésben, illetve több tematikus cikkben. RICZ 1978; RICZ 1980; RICZ 1982–1983a; RICZ 1982–1983b; RICZ 1983; RICZ 1987; RICZ 1993.

¹⁵² POP-LAZIĆ 1976.

negatív hatásait igencsak felerősítette a csodaszerként bevezetett ún. szocialista önigazgatás. A régészet esetében – nota bene: nemcsak a Vajdaságban – az örökségvédelem, azaz a véletlenül megbolygatott lelőhelyek hitelesítése ütközött egyre nagyobb nehézségekbe, különösen a nem preferált régészeti korszakok esetében. Áthidaló megoldásként – szintén a volt szövetségi állam minden tagköztársaságában és tartományában – azon lehetőség kínálkozott, ha az adott, védendő lelőhelyre ki sikerül terjesztetni a külföldi kooperációban folytatott régészeti kutatásokat, ez azonban a népvándorlás kora esetében egy eleve járhatatlan útnak tűnhetett. A külföldi partner – amint erre már utaltunk – az őskori és római-kori kutatási témák iránt érdeklődtek. A Vajdaság vonatkozásában csak egy új lelőhely a *Dunacséb* (sz.: Čelarevo) külterületén a téglagyári agyagbányában megbolygatott avar kori sírok tudták áttörni az érdeklődés helyi szintjét.¹⁵³ A sírok környezetében ugyanis olyan római kori tegulatöredékek is napvilágra kerültek, amelyekre másodlagosan zsidó vallási szimbólumokat: menorát, sófárt (=kostülköt) és etrogot (=citromot) karcoltak.¹⁵⁴ Egyszerű, módon, de mégis felismerhetően. E szimbólumok – jórészt Jovan Kovačević szervezőmunkájának köszönhetően – nemzetközi ismertségre tettek szert, nemzetközi konferenciát is sikerült szervezni értelmezésük megkönnyítése érdekében.¹⁵⁵ Szinte mondani sem kell, hogy e szimbólumok kontextusa egyáltalán nem volt egyeztethető sem a szerb őshonosság tanával, sem pedig a niederlei-eisneri avaroszláv koncepcióval. Így az adott konferencia során e két értelmezési lehetőség még említés szintjén sem került elő.¹⁵⁶ A dunacsébi temető sajátos értelmezéseivel a továbbiakban, jelen dolgozatunk keretei között nem is foglalkozunk. egy másik, fentebb már utalt körülményt érdemes itt még egyszer kiemelni, a nagyobb nyomaték

kedvéért. Azt tehát, hogy az anyagi alapok csökkenésének ellensúlyozására „bevetett” másik módszer – szintén a néhai Jugoszlávia összes tagköztársaságában – a különböző jubileumokra emlékező nemzetközi konferenciák szervezése volt. Az *ad hoc*, azaz bizonyos évforduló kapcsán szervezett konferenciák között különlegesen fontos helyet foglal el az 1976-ban, a *Matica Srpska* alapításának 150-ik évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia a *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini* (=A népvándorlás problémái a Kárpát-medencében). E konferencia ugyanis, mivel már címében is hangsúlyosan a Kárpát-medence meghatározást viselte a vajdasági régészet „közép-európai nyitásának” talán legszebb, de mindenképp folytatás nélkül maradt példája.¹⁵⁷ E konferencia egyik sajátossága volt az, hogy a szerb őshonosság tana itt sem szerepelt egyetlen dolgozatban sem, a niederlei-eisneri avaroszláv koncepciót pedig első sorban a néhai Csehszlovákiából érkezett kutatók hangoztatták.¹⁵⁸

Fentebb már utaltunk az 1987-es évre, Slobodan Milošević hatalomra kerülésére,¹⁵⁹ valamint arra is, hogy ezen esemény a szerb őshonosság tana hangoztatásának is egy új lökést adott. Arra is utaltunk már, hogy az új politikai irány mily mértékig használta fel az „irányítottan spontán” nagygyűléseket politikája legitimizálására. E nagygyűlés-mozgalomnak volt egy, sajátosan a Vajdaságra jellemző arculata, amelynek még az őshonosság-tan is részévé vált. A kiindulópont: Slobodan Milošević oly módon igyekezett megszilárdítani és más tagköztársaságokra kiterjesztetni a hatalmát a széthulló félben levő jugoszláv föderációban, hogy 1988. október 5-én, egy nagygyűlés segítségével szétzúzta a Vajdaság tartományi autonómiáját (ez volt az ú. n. joghurt-forradalom). A tartományi párt- és állami vezetés leváltása után pedig a tartomány kulturális különállását

¹⁵³ A dunacsébi temető előzetes közlése, illetve a leleteit bemutató, tematikus kiállítások katalógusai: BUNARDŽIĆ 1978–1979; BUNARDŽIĆ 1980; BUNARDŽIĆ 1985.

¹⁵⁴ BUNARDŽIĆ 1980, 1 t. 1–3; 2. t. 2, 4. stb.

¹⁵⁵ KOVAČEVIĆ ET AL. 1983.

¹⁵⁶ Ezt tanúsítja a konferencia jegyzőkönyvszerűen közre adott vitaanyaga: KOVAČEVIĆ ET AL. 1983.

¹⁵⁷ A konferencia kötete DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1978.

¹⁵⁸ Lásd pl.: ČILINSKA 1976.

¹⁵⁹ GLENNY 1999. 2., 268–292, 322–333.

hirdető, jórészt szerb nemzetiségű intézményvezetők ellen indult – szinte a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – szellemi hadjárat.¹⁶⁰ Ennek részeként a Vajdasági Múzeum kiállításának az átalakítását is sikerült elérni. A koraközépkori résznél annak érdekében, hogy a magyarázó szövegben a szlávok 6. századi bevándorlásának a kimondása helyett a hunkor óta tartó jelenlét szerepeljen. A múzeumi kiállítás új, 1990-es tablója szerint (saját fordításunkban): „A legújabb kutatások eredményei egyrészt a szlávok jelenlétére utalnak a mai Vajdaság területén a 4. és 5. században.”¹⁶¹

A történeti és régészeti szakirodalom az őshonossági tézis újrafogalmazása tekinthető a közös pontnak. Ezen túl azonban a két kutatási terület el is válik egymástól. Miközben ugyanis a történészek, pontosabban a történészi babérokra vágyó dilettánsok az ismert, többségükben két évszázada már papírra vetett érveket és állérveket fogalmazták meg újra, a szerb őshonosság-elmélet mellett elköteleződő régészek új leletanyagot is igyekeztek bevonni a propagált nézetrendszer alátámasztása érdekében. Egy sajátos tudománytörténeti vonatkozása is van annak, hogy a szerb őshonosság tanát védelmező szakirodalomnak az 1980-as évek végétől egy régészeti leágazása is lett. A kiindulópontként egy sajnálatos vonatkozást kell kiemelni: 1988-ban elhunyt Jovan Kovačević.¹⁶² A belgrádi egyetem régészeti tanszékének a vezetését tőle megöröklő Đorđe Janković (1945–2016) pedig a szlávok / szerbek „pannóniai” őshonosságának legfontosabb hirdetője lett.¹⁶³ Felfogása szerint a szlávok őshazája a Duna-vidéken keresendő, így az sem lehet kétséges, hogy a Nagyalföldön a római korban benépesítő szarmaták is tulajdonképpen szlávok kellett, hogy legyenek.¹⁶⁴ Nyugodt lélekkel kimondható, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években nem sikerült új érvet hozzáadnia a Jovan Rajić

által már a 18–19. század fordulóján megfogalmazott érvrendszerhez. Annyi újdonság történt csak, hogy – Rajko L. Veselinovićhoz hasonlóan – Đorđe Jankovićnál is a településrégészeti leletanyag került az érvelés gyűjtőpontjába. Csak a helyszínek változtak: a Mozsor (sz.: Mošorin) határában elterülő *Bostanište* helyett új lelőhelyek kerültek előtérbe, köztük is első helyen a *Horgos* (sz.: Horgoš) határában a *Hosszhát* nevű dűlőben kibontott, kései szarmata telep.¹⁶⁵ Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól párszáz méterre már a népvándorlás-kor elején is szláv falu állott. Talán nemcsak e dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: Đorđe Janković – e téren is közvetlen előképét Rajko L. Veselinovićot követve – település-feltárásokra hivatkozva teszi le voksát a szláv őshonosság tétele mellett. A népvándorlás kori régészet két ága így Szerbiában is két régészeti narratíva függvényében került értelmezésre. A szláv vonal újraélesztési módjával pedig Janković – kimondva, de több alkalommal kimondatlanul is – a néhai Szovjetunió népvándorlás kori régészét követi. A szovjet régészetben is a telepkutatás számított a „szlávabb”, a temetőelemzés pedig a „steppeibb” vagy „nomádabb” kutatási ágnak. Úgy tűnik továbbá, hogy maga Đorđe Janković is érzékelte a sírmezők és a telepek eltérő „értelmezési tartományának” a problémáját és a maga módján igyekezett is megoldani azt. Felfogása szerint a népvándorlás-kori szláv sírok ritkasága a Kárpát-medence déli részén, vagy az egykori Jugoszlávia más részein azzal lenne magyarázható, hogy a temetés az e tájakat a népvándorlás korában benépesítő szlávoknál abból állott volna, hogy az elhunytat elhamvasztották, majd pedig hamvait egy földből-kövekből-kavicsokból felhányt

¹⁶⁰ Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlanul bemutatja e mozgalom „szellemi” hátterét: ANZULOVIC 1999.

¹⁶¹ E folyamatot egy korábbi munkánkban már ismertettük: TAKÁCS 1991, 523. 175. jegyzet.

¹⁶² Életútját ismerteti: POPOVIĆ 1988.

¹⁶³ Életútjának részletes ismertetése: N. N. 2016

¹⁶⁴ JANKOVIĆ 1997b.

¹⁶⁵ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364. 1–3. kép. Megjegyzendő, hogy a valós dűlőnév helyett Đorđe Janković egy fantázianevet, a „Stub 76-ot” (=76-os villanypózna) használja a lelőhely megnevezésére, feltehetően annak okán, hogy az adott dűlőnek csak magyar nyelvű neve létezik.

halom tetején helyezték volna el, vagy szétszórva azokat, vagy pedig egy kis falárában helyezve el azokat, agyagedényekben.¹⁶⁶ Érvelése azon lengyelországi régészek nézetrendszeréből, akik ilyen urnatemetkezések nyomait a Lengyel Alföldön figyelték meg. De egyben tovább is fejleszti Janković az adott elgondolást, a szórt hamvas megoldás kidolgozása által. Ez utóbbi elgondolás következtében a Balkán-félsziget középső harmadának összes föld-, illetve kőhalma, az ún. *gromilák*, potenciális szláv sírnak lehetne és kellene tekinteni, függetlenül attól, találni-e feltárásuk során bármilyen, népvándorlás-kori temetkezésre utaló nyomot. E nézetrendszer két síkban is bírálható. Elvi szinten az okoz áthidalhatatlan nehézséget, hogy a *gromila*-elméletben mintegy elválík egymástól a lelet és a régészetiileg értelmezhető jelenség fogalma, a régészet megszűnik tárgyi tudományként létezni. Gyakorlati szinten pedig balkáni tájon zajló, hagyományos, tehát az ipari forradalom előtti eszközökkel folytatott földművelés egy sajátosságára kell emlékeztetnünk. A karsztmezőkön, a köves talaj miatt a megművelhető területek kialakításának egyik gyakori módja, hogy a kisebb-nagyobb köveket összeszedik, és vagy kerítést építenek belőle, vagy pedig

egy kupacba hordják össze.¹⁶⁷ Ellenvetésünkkel természetesen nem aziránt igyekezünk kétségeket támasztani, hogy a Balkán-félszigeten kimutathatók lennének népvándorlás-kori, szláv, hamvasztásos temetők. Sőt az is közismert tény, hogy a bronz-, illetve vaskori halmok a Balkán különböző részein voltak kedvelt temetkezési helyek, a középkor különböző szakaszaiban.¹⁶⁸ E temetők regisztrálása, és a régészeti elemzés színvonalát elérő vizsgálata azonban nem elméleti fejtegetésektől, hanem csak rendszeres terepbejárásoktól illetve célirányos feltárásoktól révén várható.¹⁶⁹

Đorđe Janković nézetrendszere esetében nemcsak az egyes tézisek tételes megfogalmazásai tarthatnak számot érdeklődésünkre, hanem az is, milyen elfogadottságnak örvend e nézetrendszer a helyi közegben. Egy igencsak tagolt összképpel állunk szemben. Đ. Janković nézetrendszerének több olyan híve akadt, aki határozott módon kiállt az őshonosság-elgondolás mellett.¹⁷⁰ Nézeteikre alább még vissza kell térnünk. Továbbá, az őshonosság-tan újraéledésének igencsak használ az is, hogy „Rastko” nevű, régészeti és tartalmakat közlő, illetve újraközlő honlap szerkesztőse is elfogadja Đ. Janković nézetrendszerét,¹⁷¹ és

¹⁶⁶ JANKOVIĆ 1997a.

¹⁶⁷ Utalt erre már BALLIT 1901, 10.

¹⁶⁸ Görögország, Dél-, illetve Kelet-Bulgária és Albánia vonatkozásában elemezte az ilyen sírmezőket, hangsúlyosan mellőzve etnikai azonosításukat: CURTA 2016.

¹⁶⁹ Đorđe Janković érvelésében szerepet kap egy hiány is: az tehát, hogy a balkáni térségből szinte teljesen hiányoznak a szláv urnatemetők. A hiányokkal történő érvelés azonban mindig magában hordozza annak a veszélyét, hogy a mögötte megbúvó tényezők sokasága egyetlen (és ennek következtében túlhangsúlyozott) évrre redukálódjanak. A szláv urnatemetők hiánya esetében érdemes lett volna figyelembe venni azt, hogy az ilyen lelőhelyek száma csak olyan régiókban szokott megnőni, ahol sikerül megszervezni egy, az adott területen szervezeten működő régészeti örökségvédelmi szolgálatot. Ez ugyanis fel tudja hívni a mezőgazdasággal foglalkozó lakosok figyelmét arra, hogy a viszonylag csekély mélységben elásott, tehát a mezőgazdasági munkákkal történő bolygatás veszélyének fokozott mértékben kitett urnák akkor is értéket jelentenek, ha bennük, a töredékes edényen felül általában „csupán” kalcinált csontdarabkák kerülnek napvilágra. Mivel pedig ilyen szakszolgálatot a Balkán-félszigeten csak néhány helyen, így Északkelet-Bulgáriában sikerült megszervezni, pontosabban megfigyelt és feltárt szláv urnatemetők soráról is csak e régióból gyűjthetők nagyobb számban adatok. Bulgáriában Živka Vážarova volt az, aki, még az 1970-es évek közepén, elsőként foglalta össze az ilyen terepmunkák eredményeit, és mutatott be több – összesen 16 – feltárt, kora középkori, szláv urnatemetőt is: VÁŽAROVA 1976, 9–82, valamint 6. 1. térkép. Más balkáni régiókból, – így mondhatni szinte szükségszerűen – csak szórványosak az adatok. Így Horvátország és Görögország területéről hosszú időn át csak egy-egy hamvasztásos temető volt ismert: *Kašićból* (BELOŠEVIĆ 1972), illetve *Olimpiából*. (VIDA–VÖLLING 2000). (A Đ. Janković, által említett további lelőhelyek (JANKOVIĆ 1995, 130.) esetében a régészeti adatfelvétel alacsony minősége lehetetlenné teszi a további elemzést.) A Vajdaság területéről eddig még csak két urnasír került közlésre, a szerémségi Újszalánkeménből (sz.: Novi Slankamen): JANKOVIĆ 2003.

¹⁷⁰ JANKOVIĆ 1995–1996; TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a.

¹⁷¹ Lásd pl.: https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-zapadni_c.html (a megtekintés időpontja 2019.08.23.),

lelkesen újraközli elektronikus formában, a részint csak nehezen elérhető helyeken kinyomtatott dolgozatait.

Dolgozatunk szempontjából igen nagy a jelentősége annak, hogy Đorđe Janković nézetrendszerének az ezredfordulón jelentős ellentábora is alakult. Az ellentábor – élén a belgrádi Régészeti Intézet két vezető kutatójával, Marko Popovićtyal, valamint Vujadin Ivaniševićtyel – első körben azt igyekezett elérni, hogy Janković egyik, 1996-os könyvét ne lehessen az egyetemi oktatásban segédanyagként felhasználni, a „gromilák” azaz a halmok összsláv / ősszerb temetkezési helyként történt értelmezése miatt. A kötet sajtóbemutatóját használták fel arra, hogy az érvelés gyengéire rámutassanak.¹⁷² A könyvvel szembeni fellépésüket segítette, hogy melléjük állt Miloje Vasić, a Régészeti Intézet korabeli igazgatója, valamint az egyik legtekintélyesebb szerb régész Milutin Garašanin, akinek szintén rossz véleménye volt a gromila-elméletről. Meg kell jegyezni, hogy Đorđe Janković állításával ellentétben, igenis született alapos kritika a gromila-elmélete cáfolatára.¹⁷³ Így is azonban, az őshonosság-tan újrafogalmazott változatának a terjesztése elleni fellépés szinte lehetetlen voltát talán az szemlélteti legjobban, hogy – amint erre már utaltunk – Đorđe Janković 1988-tól oktatott a Belgrádi Egyetem Régészeti Tanszékén, docensi státusban.¹⁷⁴ Đorđe Janković ellentábora a vázolt helyzet ellenére sem adta fel harcot. Miközben Đorđe Janković szakmai karrierje is kiteljesedni

látszott: 1997-ben a Középkori Tanszék vezetőjévé vált.¹⁷⁵ 2003 és 2007 között pedig ő lett a Szerb Régészeti Társulat vezetője, és ő szerkesztette a társulat folyóiratát a Glasnikot.¹⁷⁶ Ennek ellenére, Đorđe Jankovićtyal szemben álló régészek köre (maga az érintett, Đorđe Janković hét vezető szerb régészt említ különböző internetes fórumokon¹⁷⁷) 2009-ben elérte azt, hogy a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának Választási Tanácsa (Eredeti nevén: *Izborno veće Filozofskog fakulteta*) előbb elvesse Đorđe Janković megbízott (helyi szakszóval élve: rendkívüli) professzori kinevezését, utána pedig azt is, hogy ugyanezen testület ne újítsa meg 1988-ban már elnyert docensi kinevezését.¹⁷⁸ Az elutasítás oka a részint a szerb őshonosság elmélet propagálása, részben pedig a Közép-Balkán szinte valamennyi leletének ősszerb hagyatékként történt meghatározása volt.¹⁷⁹ A két visszautasítás közül a második volt a súlyosabb, hiszen az egyben azt is jelentette, hogy Jankovićtól megvonták az egyetemi előadások tartásának a jogát, képletesen szólva eltiltották a katedrától. E döntést pedig nem tudta megváltoztatni, hogy a Szerb Régészeti Társulat határozatban állt ki mellette, sem pedig az, hogy Đorđe Janković nyílt levélben kereste meg a szerb oktatási minisztériumot a docensi újra kinevezés elutasításának a tárgyában, a középkor-régészeti oktatás ellehetlenedésére hivatkozva. Így Đorđe Janković számára nem maradt más megoldás, mint a nyugállományba vonulás, és a hívei által

vagy <https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-prostor.html> (a megtekintés időpontja 2019.08.23.).

¹⁷² A könyv botrányos sajtóbemutatójának a részleteit maga Đorđe Janković idézte fel egy olyan interjúban, amely több „patrióta” alapállású szerb honlapon is elérhető. Đorđe Janković számára nem önmagában a sajtóbemutató volt sérelmes, hanem az, ahogyan annak megtartását Miloje Vasić, a belgrádi Régészeti Intézet korabeli igazgatója kikövetelte. Egy olyan, a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának címzett levéllel, amelynek állítása szerint Janković „mérgezi a szerb népet” (eredetiben: „truje srpski narod”): VEMIĆ 2015.

¹⁷³ JEVTIĆ 2007, 175–180.

¹⁷⁴ N. N. 2016.

¹⁷⁵ N. N. 2016.

¹⁷⁶ N. N. 2016.

¹⁷⁷ A titkos választási procedura valószínű menetéről internetes fórumokból lehet tájékozódni. E bejegyzések írója maga Đorđe Janković volt, aki az ülés menetét is részletesen leírta. Kinevezése ellen érvelt a már utalt Marko Popović, illetve Vujadin Ivanišević, továbbá Aleksandar Palavestra, Branislav Andelković, Miloje Vasić, Miloš Jevtić, Miroslav Lazić. <https://forum.b92.net/topic/51861-Чистка на Филозофском/> (a megtekintés időpontja 2019.08.19.)

¹⁷⁸ N. N. 2016.

¹⁷⁹ Egyetlen, de igencsak jellemző példaként Đorđe Janković azon dolgozatára utalnánk, amelynek fő tézise szerint Kninben és környékén nem a horvátok, hanem a szerbek lennének az őslakosok: JANKOVIĆ 1995, 127–129.

szervezett fórumok keretében történő felszólalások tartása.

Kétségen felüli tény, hogy Đorđe Janković kinevezésének a megghiúsítása egy igen fontos lépés a szerb őshonosság tanának tudománytörténetében. Azt sem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy Đorđe Janković katedra-megvonása a Belgrádi Egyetem és a belgrádi Régészeti Intézet néhány prominens személyiségének volt egy olyan akciója, amely e két intézményen kívül alig érzettette hatását. Az alábbiakban bemutatásra kerülő elemzések azt bizonyítják, hogy a vajdasági, kora középkori leleteket elemző régészekre vagy egyáltalán nem, vagy csak áttételesen lehetett hatása annak, hogy Đorđe Jankovićtól 2009-ben, a szerb őshonosság-elmélet propagálása miatt a belgrádi egyetemen visszavonták a docensi kinevezést.

Áttérve a pozitív recepcióra: Đorđe Janković őshonosság-elméletének legodaadóbb híve felesége, Milica Janković volt, aki szintén kora középkori településrégészettel foglalkozott. Nézetazonosságukat az is jelzi, hogy az adott tárgykörben közösen kiállítást is szerveztek, kiállítási katalógust is megjelentettek.¹⁸⁰ Tényszerűen megállapítható, hogy Milica Janković férjénél jóval kisebb elméleti munkásságot fejtett ki. Több település, így a Zimony (sz.: Zemun) határában kibontott teleprészlet közlése¹⁸¹ fűződik a nevéhez, valamint ő dolgozta ki a belgrádi vár és tágabb környéke 9–11. századi régészeti kronológiáját is. Az etnikai azonosítások vonatkozásában Milica Janković azon kelet-európai településrégészek nagy táborába tartozik, aki olyannyira biztosnak véli e nagytáj minden kora középkori

telepfeltárásának a szláv meghatározását, hogy ezen, számára axiomatikus érvényűnek tartott tétel bizonyítására egy-egy konkrét lelőhely esetében már nem hajlandó idejét pazarolni. Érdeemes leszögezni még egyszer, a nagyobb nyomatek kedvéért: Milica Janković megközelítése, azaz az összes letelepült életmódú ember szláv anyanyelvűségét hirdető szemlélet, a kelet-európai kora középkori régészeti kutatások egyik leggyakrabban hangoztatott tétele.¹⁸² További ismertetése egyre távolabb vezetne dolgozatunk eredeti célkitűzésétől. Egyetlen tényt szeretnénk csak kiemelni: az 1990-es években született egy olyan összefoglalás a Vajdaság középkori telepkutatásairól, amely jóval visszafogottabb módon közelít az etnikai azonosítás kérdésköréhez.¹⁸³ Nebojša Stanojev ugyanis oly módon ismertette az egyes telepfeltárási helyszíneket, hogy az etnikai azonosítás kérdését nem vetette fel. Miközben, egy másik munkája alapján az is joggal feltételezhető az, hogy – az óvatos szóhasználat ellenére is – Stanojev a niederlei-eisneri avaroszláv koncepció híve volt, legalábbis szakmai karrierjének elején, az 1970-es és 80-as évek fordulóján.¹⁸⁴

Đorđe Janković tanainak másik nagy követője, Stanko Trifunović. Az ő munkásságára talán legjobban a többrétű jelző illik. E kutató rendkívüli ügybuzgóságának több kora középkori településrészlet régészeti kutatása is köszönhető. Az ő vezetésével folyt a legnagyobb összefüggő bácskai telepfeltárás, Csúrog (sz.: Čurug) határában,¹⁸⁵ ahol a szarmata kor és a kései középkor keltezhető objektumok egy valós településtopográfiai kontinuitásról tanúskodnak. (Fontos kiemelni: a települési helyszín folyamatos, pontosabban az egymást követő

¹⁸⁰ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990.

¹⁸¹ JANKOVIĆ 1995–1996.

¹⁸² Egyetlen kiragadott példaként Peter Donatra, a kelet-közép-európai térség, kora középkori házépítészetének első modern összefoglalójára szeretnénk utalni. Így ő nagymonográfiája (DONAT 1980) címében még nem alkalmaz etnikai azonosítást. Ezzel szemben viszont, ugyanazt a leletanyagot a szláv házépítészet emlékeként írja le, amikor értekezését mintegy kivonatolja a „Balcanoslavica” c. folyóirat számára (DONAT 1976). A szlávokat a településlakókkal kiegyenlítő szemlélet csattanós cáfolatát fogalmazta meg Bóna István, az által, hogy a Dunaújváros – öreghegyi közleményében kimutatta: az általa elemzett település lakói is kifejezetten „nomád”, tehát kézzel formált, bútlyos, illetve szögletes peremű edényeket gyártottak és használtak a korai avar korban. (BÓNA 1973, 73–79.)

¹⁸³ STANOJEV 1996.

¹⁸⁴ STANOJEV 1979.

¹⁸⁵ TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003, TRIFUNOVIĆ–BLAŽIĆ (é. n.) 1–4; TRIFUNOVIĆ 2018. A feltárásokról angol nyelven is megjelent egy áttekintés, ez azonban sajnos csak az őskori kultúrák leleteit ismerteti: TRIFUNOVIĆ 2014.

régészeti korszakok mindegyikében igazolható használatának a megléte egyáltalán nem azonos az etnikai kontinuitással, sőt tulajdonképpen nem is visz közelebb az etnikai folyamatosság bizonyításához!) Az ügybuzgóságot kísérő kutatói szerencsét pedig egy Szanád (sz.: Sanad) határában kivitelezett mentőásatás¹⁸⁶ tanúsítja, ahol Stanko Trifunovićnak, összesen 80 m² feltárt felületen, egy olyan, nagyméretű árok részletét kibontania, amelynek betöltéséből mázas importedény részleteit, valamint a Kárpát-medence legépebb tálalakú bográcsát is megtalálta. Stanko Trifunović munkásságának másik pozitív eleme az, hogy a Nyugat-Bánság számos kis régiójának elkészült a régészeti topográfiája. Diplomamunkájában S. Trifunović a dél-bánsági *Alibunár* (sz.: Alibunar) környékének népvándorlás-kori leleteit gyűjtötte össze,¹⁸⁷ majd pedig az ő szervezőmunkájának köszönhetően készült el a közelmúltban több észak-bánsági járás régészeti topográfiája.¹⁸⁸ Trifunović ez irányú munkássága tehát igen jelentős mértékben, mondhatni nagyságrendekkel növelte a nyugat-bánsági térség régészeti hagyatékát, topográfiai elemzései mintegy megnyitották az utat ahhoz, hogy ne csak egy-egy kis alapterületű ásatás, hanem járásnyi területek leletanyagának összehasonlító vizsgálata alapján lehessen vizsgálni a középkori településtörténetet. Sőt topográfiai munkáiban egy sajátos átalakulás is tapasztalható. Míg ugyanis az 1988-ban kiadott szakdolgozatában a szláv meghatározás lépten-nyomon szerepel, a két régészeti topográfia esetében már csak az összefoglaló elemzés tartalmazza azt az információt, hogy a középkori leletek – elemzőik szerint – a szlávokhoz lennének köthetők.

Stanko Trifunović munkásságának másik arculata a szerb őshonosság-tanának igazolására irányul. Ő több tanulmányt is írt az ószlávok / ószerbek szarmata kori jelenlétéről „Pannóniában” (értsd: a Kárpát-medence déli részén).¹⁸⁹ Érvei Đorđe Janković munkásságából származnak, ezeket igyekszik részletesebben kifejteni. Új elemként könyvelhető el viszont az, hogy nem veszi át az őshonosság-tant a maga klasszikus formájában, hanem egy „pannóniai”, későantik, illetve hunkori, 4. századi – 5. század eleji szláv bevándorlással számol.¹⁹⁰ Mestere elismerő magatartását nemcsak az jelzi, hogy őshonossági témájú munkáinak egy része a Đorđe Janković által szerkesztett *Glasnik*-ban jelent meg,¹⁹¹ hanem az is, hogy Đorđe Janković legutolsó, 2015-ös, összefoglaló munkájában már Trifunovićra hivatkozva ismerteti a vélelmezett ószláv / ószerb jelenlétre utaló egyes leleteket „Pannóniából” (azaz a Kárpát-medence déli széléről).¹⁹² E nézetrendszer egyik fő tétele, hogy a kései római forrásokban feltűnő Limigantes-népeség tagjai nem szarmaták lennének, letelepült életmódjuk, illetve „szláv jellegű kerámiájuk” miatt. Ez utóbbi kijelentést Stanko Trifunović azzal igyekezett alátámasztani, hogy a kései szarmata településeken rend szerint előkerülnek olyan korong nélkül, kézzel formált edények, amelyek felszínes hasonlóságot mutatnak a Csernyahov-típusú kerámiával.¹⁹³ Jellemző adalék, hogy Stanko Trifunović orosz nyelven számolt be a legrészletesebben a bácskai-bánsági 4–5. századi telepek kézzel formált kerámiájának csernyahovi jellegzetességeiről.¹⁹⁴ Ismereteink szerint azonban e tanulmánya nem váltott ki nagyobb, szakirodalmi hivatkozások nagyobb számában is lemérhető visszhangot az adott korszakkal foglalkozó orosz régészek körében.

¹⁸⁶ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122–124, illetve X. tábla.

¹⁸⁷ TRIFUNOVIĆ 1989–1990.

¹⁸⁸ TRIFUNOVIĆ 2012; TRIFUNOVIĆ 2016.

¹⁸⁹ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a; TRIFUNOVIĆ 1997b; valamint összefoglalóan: TRIFUNOVIĆ 1999–2000.

¹⁹⁰ A tézis legrészletesebb kifejtése: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, különösen 45, 62–64.

¹⁹¹ TRIFUNOVIĆ 1999–2000.

¹⁹² JANKOVIĆ 2015, 36, 63, 116, stb.

¹⁹³ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a.

¹⁹⁴ TRIFUNOVIĆ 2010.

Fentebb már utaltunk arra, hogy egy sajátos frusztrált, és egyben harcias stílus jellemző Stanko Trifunovićnak azon, a nagyközönség számára, összefoglaló jelleggel megírt írásaira,¹⁹⁵ amelyekben a szerb őshonosság tanát védelmezi és újabb régészeti leletekre történő hivatkozásokkal azt megerősíteni igyekszik. A csalódott és harcias alapállás két tényezőre vezethető vissza. Trifunović meg van győződve arról, hogy a közép-európai térség kora középkorát elemző régészek – azaz, a jankovići nevezéktan szerint: a berlini-bécsi iskola hívei – mintegy nem akarják felismerni az ószláv / ószerb őshonosságra utaló „nyomokat”. Másrészt pedig – bár erre Trifunović munkáiban csak elvétve találni utalást,¹⁹⁶ a nagyközönség számára írott, és az előzőekben már utalt összefoglalásokban – őt minden bizonnyal igencsak zavarja az, hogy a szerb régészek jelentős hányada megmaradt az ún. berlini-bécsi iskola hívének. Így az ezredforduló éveiben is jelentek meg – nota bene még Újvidéken is, szerb nemzetiségű régész tollából – olyan elemzések, amelyek szarmata temetőket továbbra is szarmataként írnak le és elemzik.¹⁹⁷

Stanko Trifunović munkásságának a rövid ismertetése után le is zárhatjuk a szerb őshonosság tanát régészeti érvekkel alátámasztani igyekvő dolgozatok áttekintését. Azon megjegyzéssel, hogy az 1990-es években a tudományos világ peremén (sőt még azon is túl!) megjelent egy olyan gondolat, hogy a szerbek a neolitikum, azaz a vinçai kultúra, sőt az epipaleolit Lepenski vir-i kultúra ideje óta éljenek Szerbiában, tehát a Balkán északi részén, illetve Kárpát-medence déli részén. E gondolatkísérletek megjelentetési helye az esetek túlnyomó többségében az internet.¹⁹⁸ Annak okán nem érdemes foglalkozni velük, mert szerzőik az esetek jelentős hányadában kinyilatkoztatnak, de nem érvelnek. Ha pedig érveket igyekeznek kovácsolni elgondolásaikhoz, akkor ezt oly módon teszik, hogy származási szintű ismerethiányról tesznek tanúbizonyságot. E kategóriába sorolhatók például azon irományok, amelyek a Vaskapunban, a Lepenski vir nevű lelőhelyen feltárt, arcokat ábrázoló kőfaragványokon cirill betűket vélnek látni, és ezekből szerb szavakat vélnek kiolvasni.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS ZÁRSZÓ

A szerb történetírásban két elgondolás honosodott meg a szerbek őseinek a jelenlétéről a Kárpát-medence déli, illetve a Balkán félsziget északi részén. Elsőként az őshonosság tana került megfogalmazásra 1794-ben, Jovan Rajić által. Szerzője a szerbekkel azonosított szlávokat tekinti az adott térség őshonos lakosainak, akik már a római foglалás előtti időkben is e tájakon éltek. Elgondolása több kortárs, német nemzetiségű szlavista munkáinak kompilációja. Így nem meglepő, hogy gondolatmenetét jórészt nyelvészeti megfontolásokra alapozta: arra tehát, hogy kora szlavistái a szerb népvétet számos európai helynévben vélték kihámozhatónak.

Továbbá nagy szerepet játszott Rajićnál az is, hogy számos ókori népnév mögött szlávokat / szerbeket vélt felfedezni. Így a venétekre, illírekre vagy szarmatákra vonatkozó auktorhelyeket is a szlávokra / szerbekre vonatkoztatta. A másik koncepció a szerbek írott forrásokban történő feltűnésére alapozott. A szakirodalomban Leopold von Rankét szokás e megközelítés első képviselőjének tartani. Ranke a 9. századra tette azt az időpontot, amikor a szerbek a történeti forrásokban feltűnnek. A későbbiekben azonban ezen időpont a 7. század első felére módosult, annak megfelelően, hogy Bíborbanszületett Konstantin feljegyzéseinek

¹⁹⁵ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b.

¹⁹⁶ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b.

¹⁹⁷ Lásd pl. ĐORĐEVIĆ 1994, 46, 52.

¹⁹⁸ Egyetlen, de igencsak jellemző példaként lásd: JELAČA 2003. E “mű” már a címében azt ígéri, hogy a szerbek származásának nyolc évezredét fogja áttekinteni – összesen 35 oldalon.

a hitele megerősödött. A két megközelítés a Kárpát-medence déli részének a régészetében is igen erősen érezte hatását. Míg az őshonossági tan képviselői alapvetően óslávokat – illetve a velük azonosított ószerbeket – igyekeztek látni a népvándorlás kori leletanyag valamennyi szegmensében, a szarmata kortól, az ún. Bjelo brdo-kultúráig, az írott forrásokra alapozó kutatók csak az avar kortól szoktak számolni szlávokkal az adott térségben. Egészen addig eljutva, amint ezt Jovan Kovačević is megtette, hogy az avar korban, a Kárpát-medence déli részének a vonatkozásában csak a legdélibb régiókban: a Dél-Bánságban és a Szerémségben tekinthetünk igazolhatónak a szláv jelenlétet. Tegyük hozzá azonnal: néhány valóban megbízhatóan szláv-ként elkönnyvelhető lelet, ill. síregyüttes alapján. Távolabbról nézve a vázolt kettős narratívának nem lehetne nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Hiszen a rövidebb időtávokat kijelölő, azaz a szlávok avar kori bevándorlása mellett érvelő nézetrendszer is másfél ezer éves időtávlatot jelöl ki. (Miközben az e keltezés elfogadó történészek-régészek is lényegében azonosnak tartják a szlávokat a szerbekkel.) Sőt, az avar kori bevándorlás időszaka is megelőzi a 896-ra keltezett magyar honfoglalást. Mindennek az lett az érthető következménye, hogy a magyar honfoglalás kora egyáltalán nem tarozik azon témák közé, amely a szerb történetírásban jelentős érdeklődésre tarthatna számot. A szerb-magyar kapcsolattörténeti elemzéseket is – a valós viszonyoknak megfelelően – a 11–12. századtól szokás indítani.¹⁹⁹ Sőt az sem vitás, hogy a magyar-szerb kapcsolatok a 14. század végétől váltak intenzívebbé, amikor, a törökveszély miatt megindult a szerbek egy jelentős részének északra vándorlása.²⁰⁰ Mégis, – a jól meghatározható történeti kontúrok ellenére is –, a „pannóniai” jelenlét sok ezer éves időtávlat, illetve az ősfoglaló cím megszerzésének a lehetősége egy olyan vonzó célt jelenthetett és jelenthet, amiért egyes szerb történészek, illetve régészek érdemesnek tartották és tartják

a küzdelmet a forrásanyag hiányával, illetve az e nézetnek ellentmondó jellegével.

A szerb őshonosság tana ciklikusan került újrafogalmazásra, rend szerint olyan időpontokban, amikor a szerb nép történetének egy-egy fordulópontjához ért. Az első, 1794-es megfogalmazás esetén nem lehet nem gondolni arra, hogy az adott időszakban folyt a nagy francia forradalom, amely a délszláv térségben is célok, sőt adott esetekben vágyálmok megfogalmazásához vezetett. Az sem tekinthető véletlennek, hogy az őshonossági tan első újrafogalmazására az 1848–49-es szerb mozgalom keretei között került sor. Az 1919-es év szintén önmagáért beszél. Az I. világháborút követő „területrendezés” (értsd: térkép-átrajzolás) során a szerb őshonosság újrafogalmazása része lett azon folyamatnak, amelynek során a szerb etnogenezis, illetve a magyar-szerb kapcsolatok kutatása a határkijelölő ütőkártyák szintjére süllyedt. Az sem tűnik véletlennek, hogy 1939-ben, a II. világháború kezdőévében újrakiadták – immár szerb nyelven és nagy példányszámban – Jovan Radonić 1919-es, igencsak egyoldalú összefoglalását a középkori magyar szerb kapcsolatokról. A történeti kutatás egy következő „instrumentalizációját” az 1944-es év októbere hozta, amikor is a magyar-, illetve németellenes atrocitások magyarázataként a szlávok ősfoglalói és az adott tájat termőre fordító ténykedése nemcsak tényként, hanem a más nemzetiségűek brutális üldözésére feljogosító tényként kerülhetett megfogalmazásra. A térség történetét kevésbé ismerők számára talán meglepőnek tűnhet az őshonossági tan ismételt újrafogalmazása 1948 után. Ezen időszak esetében azonban szintén nem tűnik véletlennek az, hogy 1948 és 1953 között zajlott a Tito-Sztálin konfliktus, amelynek során Jugoszláviában reális veszélyként élt az, hogy az országot a Szovjetunió lerohanja. A következő (a sorban az utolsó) időszak az 1980-as évek vége, amikor Slobodan Milošević hatalomra kerülésével végstádiumába került Jugoszlávia, a szövetségi

¹⁹⁹ E tény pontosan tükrözi vissza az, hogy Ózer Ágnes kiváló tanulmányában, amelyben a szerb történetírás egyes prominenseinek a magyarokról alkotott véleményét foglalja össze. A honfoglalás alig egy alkalommal tűnik fel, pusztán említésként: ÓZER 2011, 379.

²⁰⁰ HADROVICS 1947; SZAKÁLY 1991; BAGI 2014, 11–32.

államként megálmodott közös délszláv állam felbomlása. Az őshonossági tan újrafogalmazása ezen időszakban egyértelműen a szerb „etnikai előjogok” biztosítását, sőt egyenesen a háborús uszítást szolgálta.

Az őshonossági tan kutatásának egy további sajátossága az, ahogyan az érvelés gyújtópontjába a régészeti leletanyag került, a kezdetben hangoztatott nyelvészeti, illetve történeti (ál) érvek helyett. Az 1940-es évek vége és az 1950-es évek eleje, azaz Rajko L. Veselinović munkássága tekinthető e vonatkozásban fordulópontnak. A későbbiekben is a „Pannóniát”, azaz a Nagyalföld déli részét a római korban benépesítő, és a kutatók nagy többsége által szármatainak meghatározott népesség szláv jellegének a kimutatása vált az őshonossági kutatások fő kérdésévé. Így, pusztán a régészet irányából közelítve, a vizsgált felfogás akár szármata-szláv kontinuitás-elméletként is leírható.²⁰¹ Ez az irány jellemzi a jelen időszak kutatásait: nemcsak Stanko Trifunović munkásságát, hanem mestérének, Đorđe Jankovićnak azon elemzéseit is, amelyek „Pannóniára” fókuszálnak.

A szerbiai, 2001-es rendszerváltás után, egy rövid, átmeneti időszakban talán úgy is tűnhetett, a Kárpát-medence déli részének a középkor-régészetében is be fog következni egy új, kevésbé nemzeti alapú célrendszer elfogadása. Számos oka lehet e folyamat elmaradásának,

és talán kell egy kellő történeti távlat az egyes részfolyamatok objektív értékeléséhez. A vajdasági régészetben jelenleg mind az őshonossági tannak, mind pedig a szlávok népvándorlás kori bevándorlását elfogadó megközelítésnek megvannak a hívei. A helyzetet jól jellemzi, hogy e két tábor hívei egymás munkásságára általában nem is reflektálnak. Az érdeklődés mikéntjében is megmutatkozik a Kárpát-medence déli részének a története és középkori anyagi kultúrája iránti kettősség. Az egyik irányzat markáns jellemzője az adott régió soknemzetiségű és sokvallású voltának a felfedezése iránti igény, a másik viszont a szerb gyökerek kimutatására, az ősfoglalói státus és a megszakítatlan jelenlét kimutatására koncentrál. Csak a jövő döntheti el, vajon a délvidéki / vajdasági középkor-régészetben a valódi örökségvédelmi problémák megoldása iránti igény – tehát a gyorsan pusztuló lelőhely-állomány megmentésének az igénye – kerül-e felül, vagy a nemzeti mitológiából származó, axiomatikusnak tartott tételek folyamatos bizonyítási kényszere. Talán kicsit lemondóan hangzik, de nézetünk szerint igen erősen optimistának kell lennie azon kutatónak, aki abban reménykedik, hogy az önnön nemzet ősi jelenlétét történeti-régészeti légvárakkal alátámasztani igyekvő szemlélet belátható módon eltűnik Szerbia, és ezen belül is a Délvidék / Vajdaság történetírásából-régészetéből.

IRODALOMJEGYZÉK

A. SAJTI 1987

A. Sajti E., *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája* (Budapest 1987)

A. SAJTI 2004

A. Sajti E., *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* (Budapest 2004)

A. SAJTI 2010

A. Sajti E., A Délvidék elcsatolása, 1918–1920, in: A. Sajti E., *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok* (Szeged 2010) 29–32.

ANTONIEWICZ 1948

Antoniewicz, W., *Hołd wielkości Lubora Niederlego. (Hommage à la grandeur de Lubor Niederle)* (Warszawa 1948) 1–15.

ANZULOVIC 1999

Anzulović, B., *Heavenly Serbia: from myth to genocide* (New York 1999)

²⁰¹ Amint ezt magunk is tettük egy korábbi munkánkban: Takács 1991, 519–520.

BAGI 2014

Bagi P. Z., A szerbek betelepülése a Magyar Királyság területére a 14. század végétől 1703-ig (Rövid áttekintés), in: Novák A. – Rózsa R. (Szerk.), *Kihívások és lehetőségek. Válogatott társadalomtudományi tanulmányok* (Szabadka 2014) 11–32.

BAKIĆ 2015

Bakić, D., (rec) Nikolić, Kosta, Mit o partizanskom jugoslovenstvu. Zavod za Izdavanje Udžbenika, Beograd 2015. XVII 502 p., *Balkanica* XLVI, 2015, 448–451.

BALLIT 1901

Ballit F., A föld külső oldala, in: Lónyayné Koburg S. (Szerk.), *Bosznia-Hercegovina. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, XIX. köt. (Budapest 1901) 9–10.

BANNER 1942

Banner J., Régészeti feladatok a Délvidéken, *Délvidéki Szemle* 1942/1–2, 45–51.

BANNER 2004

Banner J., Régészeti feladatok a Délvidéken. [reprint] *Bácsország – vajdasági honismereti szemle* 30, 2004/VII–IX, 150–151.

BARIŠIĆ 1952

Barišić, F., Priscus comme source de l'histoire ancienne des slaves de Sud, *ZborRadBeograd* 21, 1952, 12–63.

BELOŠEVIĆ 1972

Belošević, J., Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balkanoslavica* 1, 1972, 73–86.

BÍRÓ 2010

Bíró L., *A jugoszláv állam: 1918–1939*, História könyvtár – monográfiák 26 (Budapest 2010)

BÍRÓ 2016

Bíró L., Pártirányítók és múltrendezés. szemléletváltások és megközelítések a jugoszláviai és a szerb történetírásban, in: Hornyák Á. – Bíró L. (Szerk.), *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*, Történelem és emlékezet (Budapest 2016) 55–83.

BÓNA 1973

Bóna I., *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*, FontArchHung (Budapest 1973)

BRUNNBAUER 2006

Brunnbauer, U., Illyrer, Veneter, Iraner, Urserben, Makedonen, Altbulgaren. Autochthonistische und nichtslawische Herkunftsmýthen unter den Südslawen, *ZfB* 42, 2006, 37–62.

<http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/73/73> (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

BUNARDŽIĆ 1978–1979

Bunardžić, R., Izveštaj sa zaštitnog arhološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu “Ciglana” kod Čelareva. – Report on the Protective Archaeological Excavation of the Medieval Necropolis at the “Ciglana” Locality near Čelarevo, *GPSKV* 8–9, 1978–1979, 33–67.

BUNARDŽIĆ 1980

Bunardžić, R., *Menore iz Čelareva*. [kiáll. kat.] (Beograd 1980)

BUNARDŽIĆ 1985

Bunardžić, R., *Čelarevo – Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo* (Roma 1985)

CLEWING (2005)

Clewing K., Die doppelte Begründung der serbischen Wojwodschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich, in: Clewing, K. – Jens Schmitt, O., *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt*

und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. *Festschrift für Edgar Hösch*, Südosteuropäische Arbeiten 127 (München 2005) 253–302.

CURTA 2016

Curta, Fl., Burials in prehistoric mounds: reconnecting with the past in early medieval Greece, *REByz* 74, 2016, 1–17.

CVIJIĆ ET AL. 1919

Cvijitch Y. (=Cvijić, J.) – Radonitch, Y. (=Radonić, J.) – Stanojevitch (=Stanojević), St. – Zeremsky, H. (=Zeremski, I.), *Le Banat* (Paris 1919)

ČILINSKA 1976

Čilinska, Z., Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jahrhundert, in: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (Red.), *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini: saopštenja sa naučnog skupa 13.-16. decembra 1976. / Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken: Mitteilungen des Symposiums 13.-16. Dezember 1976* (Novi Sad 1978) 125–132.

CSERES 1991

Cseres T., *Vérbosszú Bácskában* (Budapest 1991)

DAI

Moravcsik Gy. – Jenkis, R. J. H. (Szerk.), Constantine Porphyrogenitos: *De administrando Imperio*, Magyar-görög tanulmányok 29 (Budapest 1949) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_124168/?pg=153&layout=s (a megtekintés időpontja 2019.08.23.)

DIMITRIJEVIĆ 1969

Dimitrijević, D., O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljavanja Slovena, in: Benac, A. (Red.), *Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena,” održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru* (Sarajevo 1969) 89–92.

DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1978

Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (Red.), *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini: saopštenja sa naučnog skupa 13.-16. decembra 1976. / Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken: Mitteilungen des Symposiums 13.-16. Dezember 1976* (Novi Sad 1978)

DORĐEVIĆ 1994

Dorđević, M., Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu. – Findings in Necropoles from the Roman Period in the Southwest Banat District, *RMV (=RVM)* 36, 1994, 41–61.

DONAT 1976

Donat, P., Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im Mittleren und südlichen Europa, *Balcanoslavica* 4, 1976, 113–125.

DONAT 1980

Donat, P., *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33 (Berlin 1980).

EISNER 1952a

Eisner, J., Slovensko v dobe kultury hradištnej, in: Varsik, B. (Red.) *Slovenske dejini I.* (Bratislava 1947) 120–158.

EISNER 1952b

Eisner, J., *Devínska Nova Ves. Slovanské pohřebiště* (Bratislava 1952)

ERDELJANOVIĆ 1925

Erdeljanović, J., Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. Obzor prehistoricky 4, in: Schranil, J. (Red.), *Niederlův Sbornik* (Praha 1925) 275–308.

- ÉRDUJHELYI 1894
Érdújhelyi M., *Újvidék története* (Újvidék 1894)
- FERJANČIĆ 1966
Ferjančić, B., *Vizantija i Južni Sloveni. Saznanja* (Beograd 1966)
- FOLTINY – KOREK 1944–1945
Foltiny I. – Korek J., A csecstói középkori templom és temetők, *Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* 1, 1944–1945, 149–190.
- GARAŠANIN 1955
Garašanin, M., Arheologija, in: *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 170–176.
- GLENNY 1999
M. Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–1999* (London 1999)
- GOGOLÁK 1942
Gogolák L., A pánszlávizmus, in: Szekfű Gy. (Szerk.), *A magyarság és a szlávok* (Budapest 1942) 150–167.
- GRBIĆ 1950
Grbić, M., Gradište kod Kikinde, *Starinar* 1, 1950, 113–118.
- GRBIĆ 1951
Grbić, M., Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini, *Starinar* 2, 1951, 133–138.
- GRUJIĆ 1939
Grujić, R., Duhovni život, in: Popović, D. J. (Ed.) *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 330–414.
- GYÖRE 1998
Györe Z., A szerb mozgalom Dél-Magyarországon 1848–49-ben, *Híd* 1998/3, 229–247.
- HADROVICS 1947
Hadrovics L., *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris 1947)
- HASELSTEINER 1976
Haselsteiner, H., *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südbungarns in den Jahren 1860–1867* (Wien–Köln–Graz 1976)
- HERMANN 2001
Hermann R., *1848–49. A szabadságharc története* (Budapest 2001)
- HORNÝÁK 2018
Hornýák Á., A Délvidék a délszláv állam közigazgatásában 1918–1941, *Pro publico bono – magyar közigazgatás* 2018/1 (különszám) 76–92.
- IVIĆ 1929
Ivić, A., *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)* (Novi Sad 1929)
- JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990
Janković, Đ. – Janković, M., *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju* (Beograd 1990)
- JANKOVIĆ 1995
Janković, Đ., The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings, in: Hadži-Jovančić, D. (Ed.), *The Serbian question in the Balkans* (Belgrade 1995) 125–146.
- JANKOVIĆ Đ. 1995–1996
Janković, M., Slovensko naselje kod Zemuna / Slav Settlement near Zemun, *RMV (=RVM)* 37–38, 1995–1996, 123–137.

JANKOVIĆ 1997a

Janković, Đ., Pogreb Srba u ranom srednjem veku, in: Sedov, V. V. (Ed.), *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii. Tom. 1: Problemy slavânskoj arheologii / Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology. Volume 1: Problems of Slavic Archaeology* (Moscow 1997), 382–393.

JANKOVIĆ 1997b

Janković, Đ., Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije, in: Sedov, V. V. (Ed.), *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii. Tom. 3/ Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology. Volume 3* (Moscow 1997), 362–375.

JANKOVIĆ 2003

Janković, Đ., Čarevci, Novi Slankamen, groblje IX stoleća, in: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. (Eds.), *Spomenica Jovana Kovačevića* (Beograd 2003) 97–108.

JANKOVIĆ 2015

Janković, Đ., *Predanje i istorija Crkve Srba u svetlu arheologije. Kratak pregled od početka do turske okupacije* (Beograd 2015)

JANKULOV 1939

Jankulov, B., Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 81–90.

JELAČA 2003

Jelača, S., *Osam milenijuma srpskog porekla*,

<http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/8%20Milenijuma%20Srpskog%20Porekla.pdf> (a megtekintés időpontja: 2018.08.23.)

JELAVICH 1983

Jelavich, B., *The History of the Balkans* 1–2, The Joint Committee on Eastern Europe Publication Series 12 (New York 1983)

JEVĐEVIĆ 2002

Jevđević, D., *Od Indije do Srbije: prastari počeci srpske istorije. Hiljade godina seoba srpskog naroda kroz Aziju i Evropu prema spisima i citatima najvećih svetskih istoričara* (Beograd 2002)

JEVTIĆ 2007

Jevtić, M., Modern Serbian archaeology and the problem of ethnic division, in: Rieckhoff, S. – Sommer, U., *Auf der Suche nach Identitäten: Volk-Stamm-Kultur-Ethnos*, BAR-IS 1705 (Oxford 2007) 175–180.

KÁLLAY 1877

Kállay B., *A szerbek története 1780–1815*. 1 (Budapest 1877)

KAŠANIN 1939

Kašanin, M., Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe, in: Popović, D. J. (Ed.) *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 441–454.

KAŽDAN 1978

Každan, A. P., Konceptija istorii Vizantijskoj imperii v trudah G. A. Ostrogorskogo, *Vizantijskij vremennik* 36, 1978, 76–85.

KEDVES 1998

Kedves Gy., A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsepatoók kivonásáig, in: Bona G. (Szerk.), *A szabadságharc katonai története* (Budapest 1998) 103–130.

KISLÉGHY NAGY–NAGY (é.n.)

Kisléghy Nagy Gy. – Nagy G., Torontál vármegye őstörténete, in: Borovszky S. (Szerk.), *Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai* (Budapest é. n.) 304–330.

KOROŠEC 1958

Korošec, J., Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji, *RMV (=RVM)* 7, 1958, 5–12.

KOROKNAI 1974

Koroknai Á., *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején* (Budapest 1974)

KOVAČEVIĆ 1981

Kovačević, J., Doseljenje Slovena na Balkansko poluostrvo, in: Ćirković, S. (Ed.), *Istorija srpskog naroda, prva knjiga* (Beograd 1981) 109–124.

KOVAČEVIĆ ET AL. 1983

Kovačević, J. – Nedomački, V. – Mošić (Eds.), *Naučni skup „Menore iz Čelareva“ (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama)* (Beograd 1983)

KUMOVIĆ 2001

Kumović, M., *Muzeji u Vojvodini 1847–1997* (Novi Sad 2001)

LUKOVIĆ-PJANOVIĆ 1990

Luković-Pjanović, O., *Srbi ... narod najstariji* (Beograd 1990)

MANO-ZISSI 1937

Mano-Zisi, Đ., Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda, *GID* 10, 1937, 265–275.

MANO-ZISSI ET AL. 1948

Mano-Zisi, Đ. – Ljubinković, M. – Kovačević, J. – Veselinović, R. L., Zaštitno iskopavanje kod Pančeva, *Muzeji* 1, 1948, 78–94.

MARIĆ ET AL. 2016

Marić, M. – Mirković-Marić, N. – Molloy, B. – Jovanović, D. – Mertl, p. – Pendić, J. – Milašinović, L., New Results of the Archaeological Excavations on the Site Gradište near Idoš: Season 2014, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 32, 2016, 125–153.

MARGALITS 1918

Margalits E., *Szerb történelmi repertórium*, 1. köt. (Budapest 1918)

MARINKOVIĆ 1973

Marinković, B., Ilarion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140-godišnjice rođenja (1832–1972), *Istraživanja* 2, 1973, 453–509.

MEDAKOVIĆ 1985

Medaković, D., *Istraživači srpskih starina* (Beograd 1985)

MILISAVAC 1986

Milisavac, Ž., *Istorija Matice Srpske*, I. köt. 1826–1864 (Novi Sad 1986)

MILOŠEVIĆ 1982–1983

Milošević, P., Sto godina arheološkog rada u Vojvodini, *RMV (=RVM)* 28, 1982–1983, 23–25.

MONGAJT 1955

Mongajt, A. L., *Arheologija v SSSR* (Moskva 1955)

MUŽIĆ 1989

Mužić, I., *Podrijetlo Hrvata* (Zagreb 1989)

NAGY 1956

Nadj, Š. (=Nagy S.), Slovenske posude iz Čortanovaca, *RMV (=RVM)* 5, 1956, 153–159.

NAGY 1959

Nadj, Š. (=Nagy S.), Avaroslovenska nekropola u Vrbasu, *APregl* 1, 1959, 189–192.

NAGY 1960

Nadj, Š. (=Nagy S.), Avaroslovenska nekropola u Vrbasu (Nastavak sistematskih ispitivanja), *APregl* 2, 1960, 140–141.

NAGY 1971

Nadj, Š. (=Nagy S.), Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani “Polet” u Vrbasu. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei “Polet” bei Vrbas, *RMV* (=RVM) 20, 1971, 187–268.

NIEDERLE 1894

Niederle, L., Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslavischen Gräber, *Mitteilungen der Anthropologischen Gessellschaft in Wien* 24, 1894 40–55.

NIEDERLE 1911–1927

Niederle, L., *Slovanske starožitnosti I–IV* (Praha 1911–1927)

NIEDERLE 1923–1926

Niederle, L., *Manuel de l'antiquité slave. 1. Histoire. 2. Civilisation* (Paris 1923–1926)

NIEDERLE 1931

Niederle, L., *Rukověť slovanské arheologie* (Praha 1931)

NIKOLIĆ 1941

Nikolić, D., *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti (Monografija Banata)* (Novi Sad 1941)

NIKOLIĆ 2015

Nikolić, K., *Mit o partizanskom jugoslovenstvu. Zavod za Izdavanje Udžbenika* (Beograd 2015)

N. N. 2016

N. N., *Premينو arheolog Đorđe Janković, otkrivač prevara o porijeklu Slovena*. <https://www.in4s.net/preminuo-arheolog-djordje-jankovic-otkrivac-prevara-o-porijeklu-slovena-video/> (a honlap megtekintése 2019.08.23.).

NOVAK 1948

Novak, V., Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji, *Istoriski časopis* 1, 1948, 391–394.

NOVAKOVIĆ 2014

Novaković, P., *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope* (Sarajevo 2014)

ÓZER 2011

Ózer Á., A szerb történetírás a magyarokról és Magyarországról (1918–1941), *Történelmi szemle* 53, 2011/3, 377–385.

PAPP 2013

Papp Á., A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata. A párizsi konferencia néprajzi aspektusai, in: Berényi J. (Szerk.), *Tudományos diskurzusok. Konferenciakötet. Vajdasági magyar tudóstalálkozó 2013* (Újvidék 2013) 248–262.

PÁL 1991

Pál T., A szerbek nagy kivándorlása, in: Zombori I. (Szerk.), *A szerbek Magyarországon* (Szeged 1991) 79–89.

PÁL 1997

Pál T., O odnosu narodnosti Ugarske prema proslavi hiljadugodišnjice dolazka Madjara i Panonsku niziju, in: Bordás Gy. (Szerk.), *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Madjara i Vojvodina. Egy tudományos tanácskozás anyaga – Zbornik radova naučnog skupa* (Beograd–Újvidék 1997) 303–330.

PEROVIC 2007

Perovic, J., The Tito–Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence, *Journal of Cold War Studies* 9/2 (Spring), 2007, 32–63. http://www.zora.uzh.ch/62735/1/Perovic_Tito.pdf

PESTY 1877

Pesty F., *Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím, Értekezések a történelmi tudományok köréből* (Budapest 1877) 51–65.

POP-LAZIĆ 1976

Pop-Lazić, P., Rezultati arheoloških istraživanja u Malom Idjošu, *Zbornik Istorijaskog Muzeja Srbije* 11–12, 1976, 67–82.

POPOVIĆ 1925

Popović, D. J., *Problemi Vojvodine I.* (Beograd 1925)

POPOVIĆ 1939

Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939)

POPOVIĆ 1952

Popović, D. J., *Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka: Istorija naselja i stanovništva* (Beograd 1952)

POPOVIĆ 1955

Popović, D. J., *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka: Istorija naselja i stanovništva* (Beograd 1955)

POPOVIĆ 1957

Popović, D. J., *Srbi u Vojvodini 1. (Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699)*, [N.S., 1957].

POPOVIĆ 1958

Popović, I., Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien. Eine Dialektuntersuchung, *Zeitschrift für slavische Philologie* 27, 1958, 116–160.

POPOVIĆ 1988

Popović, Vl., In memoriam Jovan Kovačević (1920–1988), *Starinar* 39, 1988, 203–204.

PURKOVIĆ – MANO-ZISSI 1941

Purković, M. Al. – Mano-Zisi (=Mano-Zissi), Đ., Srpski srednjovekovni nakit i ukus, *Umetnički pregled* 4, 1941/1, 15–22.

RADIČEVIĆ ET AL. 2012

Radičević, D. R. – Đorđević, V. M. – Đorđević, J. Lj., Srednjovekovno naselje na lokalitetu Najeva ciglana u Pančevu: objekti X – početka XI stoleća, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 28, 2012, 201–224.

RADIĆ 2005

Radić, R., *Srbi pre Adama i posle njega. Istorija jedne zloupotrebe: slovo protiv novoromantičara* (Beograd 2003) file:///C:/Users/User/Downloads/kupdf.net_srbi-pre-adama-i-posle-njega-radivoj-radi.pdf (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

RADOJČIĆ 1956

Radojčić, Đ. S., Ruvarčevo mesto u srpskoj istoriografiji. / La place de Ruvarac dans l'historiographie serbe. Matica Srpska, *Zbornik za društvene nauke* 13–14, 1956, 193–208.

RADONIĆ 1919a

Radonitch, Y. (=Radonić, J.), *La Batchka* (Paris–Bruxelles–Dublin 1919)

RADONIĆ 1919b

Radonitch, Y. (=Radonić, J.), *Histoire des Serbes de Hongrie* (Paris–Bruxelles–Dublin 1919)

RADONIĆ 1939

Radonić, J., Srbija i Ugarska u srednjem veku, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 128–144.

RAJIĆ 1794

Īstorĳa raznyh „slavenskih“ narodov“ naipaĉe Źe Bolgar“, Horvatov“, i Serbov“ iz“ tmy zabveniâ izâtaâ i vo svĕt“ ĳstoriĉeskĳ proizvedennaâ Īoannom“ Raiĉem“. file:///C:/Users/User/Desktop/Jovan_Rajiĉ_History_I_(1794).pdf (a megtekintĕs idĕpontja 2019.08.07)

RAMET 2006

Ramet S. P., *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005* (Bloomington – Indianapolis 2006)

RANKE 1844

Ranke, L. von, *Die serbische Revolution, Aus serbischen Papieren u. Mitteilungen*. Zweite Ausgabe, 1–2 (Berlin 1844) <https://books.google.hu/books?id=LyA893fGm98C> (megtekintve 2019.08.07.)

RANKE 1890

Ranke L., Szerbia és Törökország a tizenkilenczedik században, Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár 26 (Nagybecskerek 1890)

REISZIG (ĕ.n.)

Reiszig E., Bács-Bodrog vármegye története, in: Borovszky S. (Szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye* 2. köt. (Budapest ĕ.n.), 28–248.

RICHTHOFEN 1923–1926

Richthofen, B., A szláv kérdĕs Magyarország középkori archaeológiájában, *ArchĒrt* 40, 1923–1926, 139–156.

RICZ 1978

Ric, p. (=Riciz P.), Moraviĉki put, Baĉki Sokolac – avarska nekropola, *APregl* 20, 1978, 103–105.

RICZ 1980

Ric, p. (=Riciz P.), Resultate der neueren Ausgrabungen awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Baĉka – Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Baĉki Skoloca (Sic! Recte: Sokolca) (Gemeinde Baĉka Topola), *Balcanoslavica* 9, 1980, 77–90.

RICZ 1982–1983a

Ric, p. (=Riciz P.), Glavno oruŹje nomadskih ratnika — Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. — The principal weapon of nomadic warriors: a reconstruction of the avar reflex bow, *RMV* (=RVM) 28, 1982–1983, 81–90.

RICZ 1982–1983b

Ric, Peter (=Riciz P.), Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Baĉka, *AJug* 22–23, 1982–1983, 105–122.

RICZ 1983

Ric, p. (=Riciz P.), The Weapons of Steppe Nomads, *Balcanoslavica* 10, 1983, 1–15.

RICZ 1987

Ric, p. (=Riciz P.), Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjivanja Avara u Severnoj Baĉkoj / Holzkonstruktionen in den Grabstätten der awarischen Nekropole Stara Moravica (Altmorawitza), *RVM* 30, 1987, 147–158.

RICZ 1993

Ricz P., Adatok az északbácskai avar temetĕk felhagyásának idĕrendi kérdéséhez –/ Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung dere awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka, in: Lőrinczy G. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században* (Szeged 1993) 171–179.

SCHERER 1983

Scherer, A., *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)* (München 1983)

SKOK 1939

Skok, P., Toponomastika Vojvodine, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina I. Od najstarijih vremena do velike Seobe* (Novi Sad 1939) 108–127.

SPREMIĆ 1994

Sprenić, M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba. Srpska književna zadruga* (Budapest 1994)

STANČIĆ 1980

Stančić, Vl., Srbobran – srednjovekovno nalazište, *APregl* 21, 1980, 176–177.

STANOJEV 1979

Stanojević (=Stanojev), N., Ulica Pionirska, Bečej – ranosrednjovekovna nekropola, *APregl* 20, 1979, 163–165.

STANOJEV 1980a

Stanojević (=Stanojev), N.: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečeja – srednjevekovna lončarska radionica, *RVM* 26, 1980, 89–119.

STANOJEV 1980b

Stanojević (=Stanojev), N., Vrbas 1, Vrbas – srednjevekovno i praistorijsko nalazište, *APregl* 21, 1980, 164–165.

STANOJEV 1996

Stanojev, N., *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. / Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Wojwodina* (Novi Sad 1996)

STANOJEV 1998

Stanojev, N., Die mittelalterliche Siedlung in Bostanište (Kuveždin) Srednjevekovno naselje na Bostanistu (Kuveždin), in: Hänsel, B. – Medović, Pr. (Hrsg.), *Feudvar: Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß* 1 (Kiel 1998) 233–240.

STANOJEVIĆ 1919

Stanojevitch (=Stanojević), S., *Le rôle des Serbes de Hongrie* (Paris 1919)

STAVRIANOS 2000

Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453* (New York 2000) [első kiadása 1953] 9–11.

STOJAČKOVIČ 1849

Stojačković, A., *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim oblastima od vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog doba voskresenija Vojvodine Srbije ili od godine 895–1849* (Beč 1849)

SUNDHAUSSEN 2002

Sundhausen, H., Serbische Historiographie zwischen nationaler Legitimationswissenschaft und postnationalem Paradigmenwechsel, *Österreichische Osthefte* 44, 1/2, 411–419.

ŠAFÁRIK 1828

Šafárik, J., *Über die Abkunft der Slawen nach Lorenz Surowiecki* (Buda 1828) https://books.google.hu/books/about/Über_die_Abkunft_der_Slawen_nach_Lorenz.html?id=UQZYAAAACAAJ&redir_esc=y (a megtekintés időpontja 2019.08.07.)

ŠAFARIK 1955

Šafarik, O., Nalazi sa nove avaro-slovenske nekropole u Malom Idjošu, *RVM* 4, 1955, 63–70.

ŠČEKIĆ 1994

Ščekić, D. V., *Sorabi. Istoriopis. Saborna sfera* 3. (Beograd–Podgorica 1994) <https://www.scribd.com/doc/36003153/Sorabi-Draško-Ščekić> (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

SZAKÁLY 1991

Szakály F., Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat), in: Zombori I. (Szerk.), *A szerbek Magyarországon* (Szeged 1991) 11–50.

SZENTKLÁRAY 1879–1882

Szentkláray J., *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, 1779-től napjainkig* (Temesvár 1879–1882)

TAKÁCS 1986

Takács, M., *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, *Varia Archaeologica Hungarica* 1 (Budapest 1986)

TAKÁCS 1991

Takács M., A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei / Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, dem südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7.-9. Jahrhundert. Die jüngsten Ergebnisse der jugoslawischen Forschung, in: Lőrinczy G. (Szerk.), *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások, MFMÉ* 1984–1985/2 (Szeged 1991) 508–523.

TAKÁCS 2000

Takács M., Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években, in: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája* (Szeged 2000) 393–414.

TAKÁCS 2010

Takács M., Összerbek a Kárpát-medencében? (=Altserben im Karpatenbecken?), *Historia* 32/1–2, 2010, 3–5.

TAKÁCS 2011

Takács M., *A középkor régészete az észak-balkáni térségben – párhuzamos és összehasonlító vizsgálat*, Akadémiai doktori értekezés (Budapest–Érd 2011)

TAKÁCS 2014

Takács, M., Die ungarische Staatsgründung als Modellwechsel und/oder möglicher Akkulturationsprozess. Die Aussagekraft der archäologischen Funde und Befunde, in: Härtel, R. (Hrsg.), *Akkulturation im Mittelalter*, *Vorträge und Forschungen* 78 (Ostfildern 2014) 165–205.

TAKÁCS 2016

Takács M., *Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*, Habilitációs dolgozat (Budapest 2016)

TAKÁCS 2018

Takács, M., Die ersten Schritte der Archäologie der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters im südlichen Gebieten des Karpatenbeckens, in: Drauschke, J. – Kislinger, E. – Kühtreiber, K. – Kühtreiber, T. – Scharrer-Liska, G. – Vida, T. (Hrsg.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte – Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, *Monographien des RGZM* 150 (Mainz 2018) 405–417.

THIM 1940

Thim J., *A magyarországi 1848–49-i szerb fölkelés története*, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* (Budapest 1940)

<https://archive.org/details/AMagyarorszag184849IkiSzerbFolkelesTortenete>

TRETJAKOV – KOZLOV 1967

Tretjakov, P. N. – Kozlov, V. I., Slavjane, in: *Bolšaja Sovetskaja Ėnciklopedija* 23 [3. kiad.] (Moskva 1967) 543–545.

TRIFUNOVIĆ – BLAŽIĆ (é.n.)

Trifunović, S. – Blažić, S., *Izložba Muzeja Vojvodine – Stari vinogradi – arheološko blago Čuruga*. Hely és év nélkül. 1–4 (számozatlan oldal).

TRIFUNOVIĆ –PAŠIĆ 2003

Trifunović, S. – Pašić, I., Čurug ‘Stari vinogradi’ – višeslojno arheološko nalazište, *Glasnik srpskog arheološkog društva* 19, 2003, 263–290.

TRIFUNOVIĆ 1989–1990

Trifunović, S., Antička i srednjovekovna nalazišta opštine Alibunar – rekognosciranja terena / Ancient and Middle Age Finds in the Alibunar Community – a survey of the terrain, *RVM* 32, 1989–1990, 99–130.

TRIFUNOVIĆ 1996a

Trifunović, S., Sloveni u Panoniji, *Književna reč* 25, 1996/474–476, 32–33.

TRIFUNOVIĆ 1996b

Trifunović, S., Sudbina istraživanja neizvesna. *Dani (Magazin)* III, 1996, 12/20, Subotica, 17.

TRIFUNOVIĆ 1997a

Trifunović, S., Slovenska naselja V–VII veka u Bačkoj i Banatu, in: Sedov, V. V. (ed.) *Trudy VI Mezdunarodnogo Kongressa slavyanskoj arheologii* 1 (Moskva 1997) 173–185.

TRIFUNOVIĆ 1997b

Trifunović, S., Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu, *RMV (=RVM)* 39, 1997, 113–135.

TRIFUNOVIĆ 1999–2000

Trifunović, S., Naselja limiganta i slovena u Banatu i Bačkoj, *GlasBeograd*, 15–16, 1999–2000, 43–106.

TRIFUNOVIĆ 2010

Trifunović, S., Pozdneantične pamjatniki na territorii Bački i Banata: shodstvi i svjazi s černjahovskoj kulturoj, in: *Lesnaja i lesostepnaja zony Vostočnoj Evropy v ėpohi rimskih vlijanij i velikogo pereselenija narodov. Konferencija 2., ĉast’ 2*, Gosudarstevij muzej-zapovednik “Kulikovo pole” (Tula 2010) 158–176.

TRIFUNOVIĆ 2012

Trifunović, S. (Ed.), *Arheološka topografija opštine Novi Kneževac*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 1 (Novi Sad 2012)

TRIFUNOVIĆ 2014

Trifunović, S., Čurug ‘Stari vinogradi’ – settlement between eras, in: Guštin, M – David, W (Eds.), *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*, Schriften des Kelten Römer Museums Manching 9 (Manching 2014) 225–238.

TRIFUNOVIĆ 2016

Trifunović, S. (Ed.), *Arheološka topografija opštine Čoka*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 2 (Novi Sad 2016)

TRIFUNOVIĆ 2018

Trifunović, S., *Čurug na udaru imperija, 20 godina arheološke ekspedicije*. Katalog izložbe. (Novi Sad 2018)

VANIČEK 1875

Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft von Franz Vaníček (Wien 1875)

VÁŽAROVA 1976

Vážarova, Ž., *Slavjane i prabálgari, po danní na nekropolite ot VI–XI v. na teritorijata na Bálgarija* (Sofija 1976)

VEMIĆ 2015

Vemić, D., *Dr. Đorđe Janković – arheolog koji otkriva prevare sastavljača istorije*, Pečat, list slobodne Srbije [hetilap] 361 / 20. 03. 2015. Internetes kiadás. <http://www.pecat.co.rs/2015/03/>

dr-djordje-jankovic-arheolog-koji-otkriva-prevare-sastavljacka-istorije/ (a honlap megtekintése: 2019.08.25.)

VESELINOVIĆ 1952

Veselinović, R. L., Ranoslovenske lončarske peći i grobovi kod Mošorina u Bačkoj, *RVM* 1, 1952, 143–158.

VESELINOVIĆ 1953

Veselinović, R. L., Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj. / Altserbische Ansiedlung auf Bostantische bei Moschorin in der Batschka. Beitrag zu der Geschichte materieller Kultur der Südslawen des X – XII Jahrhunderts, *RVM* 2, 1953, 5–52.

VESELINOVIĆ 1957

Veselinović, R. L.: Keltiske i starosrpske lončarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu / Keltische und altserbische Töpferofen auf Gomolava bei Hrtkovci (Syrmien), *RVM* 6, 1957, 27–38.

VIDA – VÖLLING 2000

Vida, T. – Völling, T., *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia* (Rahden/Westfalen 2000)

VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999

Vlajić-Zemljanički, B., *Srbi starosedeoci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka* (Beograd 1999) <http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/Dr.%20Borislav%20Vlajic%20Zemljanicki%20-%20Srbi%20starosedeoci%20Balkana%20i%20Panonije.pdf> (megtekintés időpontja 2019.08.21.)

WELLENREITER 1952

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Slovenska nekropola iz VII – VIII veka u Bogojevu, *RVM* 1, 1952, 135–143.

WELLENREITER 1953

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Starosrpsko groblje iz X–XII veka kod Bostaništa blizu Mošorina u Bačkoj, *RVM* 2, 1953, 148–151.

WELLENREITER 1962

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Bogojevo – Kestheljska nekropola, *Starinar* 12, 1962, 183–285.

WERNER 1950

Werner, J., Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, in: Behrens, G. – Werner, J. (Hrsg.), *Reinecke Festschrift* (Mainz 1950) 150–172.

WERNI 1981

Werni, S., *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*, Schriftenreihe des Kulturinstituts der Donauschwaben in Wien 1 (Wien 1981)

ŽIVANOVIĆ 1966–1968

Živanović, S., Rezultati antropološkog proučavanja skeleta iz nekropole u Vrbasu. – Summary, *RVM* 15–17, 1966–1968, 133–145.

ŽIVKOVIĆ 1996

Živković, T., Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od V do X veka, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 45, 1996, 89–100.

ŽIVKOVIĆ 2000

Živković, T., *Sloveni i Romeji: Slavizacija na prostoru Srbije od VII do XI veka*, Istorijski institut SANU (Beograd 2000)

ŽIVKOVIĆ 2002

Živković, T., Južni Sloveni od vizantijskom vlašću (600–1025), Istorijski institut SANU, Službeni glasnik (Beograd 2002)

ABBREVIATIONS

<i>AASzeged</i>	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica
<i>Acta MN</i>	Acta Musei Napocensis
<i>Acta MP</i>	Acta Musei Porolissensis
<i>AJug</i>	Archaeologia Jugoslavica
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő
<i>ArchHist</i>	Archaeologia Historica
<i>AnB (S.N.)</i>	Analele Banatului
<i>Apulum</i>	Apulum. Acta Musei Apulensis
<i>APregl</i>	Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavije
<i>ATr</i>	Ars Transsilvaniae
<i>AVFSL</i>	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde
<i>Balkanica</i>	Annual of the Institute for Balkan Studies in Belgrade
<i>Balcanoslavica</i>	Balcanoslavica. Centar za istraživanje na staroslovenskata kultura
<i>BCȘS</i>	Buletinul Cercurilor Științifice Studentești
<i>BAR (-IS)</i>	British Archaeological Reports (-International Series)
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei
<i>Crisia</i>	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor
<i>Dacia (N.S.)</i>	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I–XII (1924–1948), Nouvelle série (N. S.): Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne
<i>DolgKoložsvár (Ú.S.)</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, (új sorozat, 2006–), Kolozsvár
<i>ErdMúz</i>	Erdélyi Múzeum
<i>EphemNap</i>	Ephemeris Napocensis
<i>GPSKV</i>	Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine
<i>Istros</i>	Istros. Buletinul Muzeului Brăilei
<i>Marisia</i>	Marisia (V–), Studii și Materiale
<i>PBF</i>	Prähistorische Bronzefunde
<i>REByz</i>	Revue des études byzantines
<i>RMV (=RVM)</i>	Rad Muzeja Vojvodine/ Rad Vojvodjanskih Muzeja. Vojvodjanski muzej u Novom Sadu
<i>Sargetia (N.S.)</i>	Sargetia. Acta Musei Devensis
<i>SCIA-AP</i>	Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică
<i>SCIV(A)</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie 1974–)
<i>Starinar</i>	Starinar. Arheološki Institut Beograd
<i>ZborRadBeograd</i>	Zbornik radova Vizantinološkog instituta Beograd Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines
<i>ZfB</i>	Zeitschrift für Balkanologie
<i>Ziridava</i>	Ziridava. Studii și cercetări
<i>Ziridava–StArch</i>	Ziridava. Studia Archeologica